

AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI

SZERKESZTI: VARJAS BÉLA

XXXIV.

SZ
9032

FALVY ZOLTÁN

A GRÁCI ANTIFONÁRIUM

1956

SZ=62-9.032
MC 17.620

ORSZ. SZÉCHENYI-KÖNYVTÁR	
B	Növedéknapló
1956 év	49.81 SZ.

SZ 9.032

A GRÁCI ANTIFONÁRIUM

(MAGYAR ZENETÖRTÉNETI EMLÉK A XII. SZÁZADBÓL)

I.

A magyar középkori zenetörténet új emlékekkel gazdagodott. Eddig számunkra ismeretlen, új kódex nyújt betekintést az államalapítást követő nehéz évtizedek kulturális életébe. A még nemrégén lázadozó pogány magyarságot ekkor már át meg áthatja a kereszténység; ez a fiatal XII. századi magyar kereszténység az új keretekben már alkot is, s amit alkot, írásba is foglalja.

Ennek a tevékenységnek egyik eredményét fogjuk most bemutatni, a közelmúltban megismert *Gráci Antifonárium*-ot. Elnevezését gráci őrzési helyétől kapta. Magyarországon mikrofilm másolatban van csak meg, a Budapesti Egyetemi Könyvtárban. (Jelzete: MFM 3.)

Elsőízben teszünk kísérletet arra, hogy egy középkori hangjelzett kódexet zenetörténeti vonatkozásaiban tárjunk fel, megelőzve mindenféle egyéb vizsgálatot. E tanulmány első ebben a műfajban, mert eddig még nem ismerünk hasonló, összefüggő zenei dokumentumot, és először van alkalom ilyen dokumentum bemutatására.

A Pray-kódex mellett egyik legfontosabb zenetörténeti emlékünk a most megismert Gráci Antifonárium. Ez az egyetlen összefüggő zenei kódex, amely vonaltalan (in campo aperto) neumákkal hangjelzett, s amelyben első királyunkról több dallam fennmaradt. Az itt először feltűnő Szent István dallamok közül kettőt rekonstruálni tudtunk, egy XIV. századi kódex segítségével, ahol a kérdéses antifónák ötvonalas rendszerben kerültek feljegyzésre.

A Gráci Antifonárium magyar zenetörténeti szempontból még a Pray-kódexnél is jelentősebb, mert míg a Pray-kódexben a hangjelzés sajátosságán kívül csak két olyan Mária-sequentia volt, melynek a kódex eredeti lelőhelye, addig a mikrofilm-másolatban megismert Gráci Antifonárium — többek között — olyan magyarországi dallamokat is tartalmaz, amelyeknek szövegében egy historikus szerző gondolatait ismerhetjük fel. A historikus szerző néhány esetben úgy igazítja a szövegsorokat, hogy ritmus lüktessen bennük, s olyan dallamokat ír a sorok fölé, hogy azok a pogányság felé hajló magyarságot Szent István király ünnepén közelebb hozzák a nagy király társadalom-átalakító törekvéseihez.

Azt jelenti nekünk ez a kódex, hogy egy lépéssel ismét közelebb jutunk zenetörténelmünk azon korához, ahol oly nehéz tájékozódni, s ahol éppen azért nehéz tájékozódni, mert ebből a korból csaknem minden emlékünk elpusztult. A Gráci Antifonárium ismerete újból megerősíti azt a korábbi föltevést, hogy már az államalapítást követő században és századokban virágzó kulturális élet volt hazánkban, s a zenének komoly szerepe volt ebben

a kulturális életben. A Pray-kódexről szóló tanulmányomban¹ már utaltam a Bécsi Nemzeti Könyvtár 55. sz. latin kódexére, amelyet Budán használtak, s magyar hangszerábrázolásokat is tartalmaz, más zenetudományi munka mellett. Berkovits Ilona ismerteti röviden egyik munkájában. A XII. századi Magyarország zenei életében fontos szerepet játszott kódexről keveset tudunk, csak Bartha Dénes közölt két fényképet egy-egy fóliójáról,³ bővebb ismeretetés nélkül. A zeneeleméleti munka budai használata mellett az ország egyéb területein is virágzó zenei élet bontakozott ki. A kolostori-káptalani-kanonoki iskolákban korán megkezdik a rendszeres énektanítást. A XI–XII. században innen terjednek el a latin himnuszok, amelyek nyomot hagytak a kialakuló költészetben is. Ez a nagy zeneiség nem lehetett meg írás nélkül.⁴ A most bemutatandó Gráci Antifonárium bizonyítja, hogy nem is volt meg írás nélkül, viszont abban a sok katasztrófában, amely hazánkat érte, abban a sok feldúlt kolostorban, azokon a hatalmas máglyákon, melyeket régi fólíán-sokból raktak, ellobogott az ébredő magyar kultúra nagyszámú pótolhatatlan írásos emléke is. Ez az oka, hogy megfelelő tárgyi emlék hiányában gyakran kell feltételezésekbe bocsátkoznunk. Ezért különleges jelentőségű, ha ismereteinket új emlékekkel tudjuk gazdagítani.

Más helyen részletesen szólnunk a kódex keletkezési koráról. Itt csak annyit bocsátunk előre, hogy a Gráci Antifonáriumot a XII. század derekán írták, de a Szent István királyról szóló officium, ill. énekek keletkezése valószínűleg több évtizeddel korábbi. Azért közöltük most a datációt, mert meg szeretnők jelölni legújabb kódexünk helyét zenetörténeti töredékes emlékeink között, s nyomatékosan rámutatni ismét a Gráci Antifonárium eddig egyedülálló jelentőségére.

1.

A magyarországi liturgia legrégibb emlékét, a Hahóti-kódexet⁵ a XI. század végén készítették 1075 és 1092 között. A bélai bencések számára készült kódexben Kniewald Károly három alapvető réteget különböztetett meg, melyek közül a magyar *H* réteg a kódex írásakor van kialakulóban. Ebben találhatók a legrégibb megemlékezések Szent István királyról, fiáról, Szent Imre hercegről, Szent Gellértről, Szent Adalbertről, Szent Benedek vértanúról és Szent Alexiusról, vagyis az első magyar szentekről, ill. Magyarországon tisztelt szentekről. Több neumált éneket is tartalmaz, nagypénteken és nagyszombaton összefüggő dallamokat, más helyütt csak kadenciákat. Ezek közül magyarvonatozású rész egy sem hangjelzett. Műfaját tekintve a Hahóti-kódex sacramentárium.

1100 körül írták Hartwick püspöksége alatt Győr számára a Zágrábban őrzött MR 165. sz. misszálét, a zágrábi könyvtár »Missale antiquissimum«-át

¹ A Pray-kódex zenei paleográfiája. Zenetudományi Tanulmányok II. Bp. 1954, 530. lap.

² Berkovits Ilona, A magyar miniatura festészet kezdetei. Magyarorságtudomány 1942, 492. l.

³ Bartha Dénes, A magyar zenetörténet első fejezete. Magyar Művelődéstörténet 1. Bp. é. n., 610–611. l.

⁴ Szabolcsi Bence, A magyar zene története. Bp. 1934. 8. l.

⁵ Kniewald Károly, A magyarországi liturgia legrégibb emléke. Pannonhalmi Szemle. 1938, 36. l.

(= a győri Agenda Pontificalissal).⁶ A kódex írásával egyidőben készült vonaltalan neumákkal a vízkereszti három-király-játékot rögzítették. Dallamát Karsai Géza közli⁷ Szigeti Kilián átírásában, a XIV. századi Rouen III, és a XV. századi Rouen V., négyvonalas rendszerben fennmaradt dallamai alapján.⁸

A közvetlenül a XII. század végén készült Pray-kódexet megelőzve állítható sorba új kódexünk, a Gráci Antifonárium. Pontos leírását a gráci Egyetemi Könyvtár nyomtatott kézirat-katalógusában olvashatjuk.⁹

No 211. Alte Sign. 40/90 4° Pergament. 159 Bl. 25 : 18 cm Anfang des XIII. Jhs. Chorherrenstift Seckau.

Mit Neumen. Rote Übschr. Rote Anfbst. Derbe Federzeichnungen. Bl. 23^v Hase und Hund. 27^v gesattelter Pferd. 28 Jäger mit Axt verfolgt einen Hirsch. 88 Esel. Roter Lederband aus dem XV Jh.

Auf Bl. : 158^v. Seckauer Nr. 118. Benutzt : An. hymn. 5, S. 186 ; 51, S. 79.

[Antiphonarum Benedictinum.] Nicht für das Chorherrenstift Seckau geschrieben. Offizien für die Salzburger Erzdiozese charakteristischen Heiligen fehlen. Ebenso das Officium für Augustin. Bl. 114 : Officium für Stephan, König von Ungarn. Hymnen. Bl. 50^v : Chev. 7324. Bl. 80^v : 20.271.

A katalógus adatai nem mindenütt pontosak — ezeket majd egy alapos paleográfiai vizsgálat korrigálni is fogja —, de ahhoz feltétlenül elegendők, hogy a magyar kutatók figyelmét felhívják. Ez volt tehát az első közlemény a kódexről, s ennek alapján kért Mezey László, a Budapesti Egyetemi Könyvtár számára 1949-ben mikrofilm-másolatot Grácból.

Hangjelzést is tartalmazó kódexeink kronológikus rendjében, — fentiek alapján — a győri Agenda Pontificalis és a Pray-kódex között foglal helyet. Műfaji szempontból egyikhez sem hasonlítható. — Amíg a zágrábi MR/165 főpapi szemponyv, a Pray-kódex Collectaneum, addig a Gráci-kódex az *első antifonárium*. A kódex szerkezetében még nem válik külön a sanctorale és a temporale rész, hanem egymással keveredve, összefüggő egészet alkot. Amíg a Hahóti-kódexben, a győri Agenda Pontificalisban és a Pray-kódexben több-kevesebb a hangjelzett rész, addig a Gráci Antifonárium az *első*, elejétől végig hangjelzett antifonárium, mely a XII. század közepén még szigorú fegyelemben élt kolostori-lakók kórusának vezérkönyvéül szolgált. Itt kell megjegyeznünk, hogy énekeskönyvünk *világi* papok számára készült, s mint ilyen, szintén a legelső.

2.

A kódexet jelen tanulmányunkban zenepaleográfiai szempontból vetjük vizsgálat alá, de a részletes zenei feldolgozást megelőzve, röviden ismertetjük

⁶ Kniewald Károly, Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a. Magyar Könyvszemle. 1941, 1—21. l.

⁷ Karsai Géza, Középkori vízkereszti játékok. A győri »Tractus stellae« és rokonai. Bp. 1943, 213—218. l.

⁸ Ugyancsak ezekből az évekből származik (1114) az a »Zárai Evangéliárium«, melyet a marburgi Westdeutsche Bibliothek őriz. Első fólióján Kálmán királyról és II. Istvánról maradtak fent énekek. Dallamait R. J. Hesbert, a Paléographie Musicale XIV. és XV. kötetének szerkesztője fejtette meg. 1954-ben tette közzé a Scriptorium c. folyóirat 1954. évi 2. sz-ban, a 177—204 oldalon »L'Evangélaire de Zara (1114)« címmel.

⁹ Kern Anton, Die Handschriften der Universitätsbibliothek Graz. I. Band. 2. Lieferung. Seite 81—160. Leipzig 1939, 106. l.

tartalmát, csak oly mértékben, amennyire majd zenei vonatkozásban szükségünk lesz rá.

A Gráci Antifonárium 159 fóliót tartalmaz, feltűnően kiselakú: 18 × 25 cm, szegényes kiállítású. Díszes iniciálist egy-két esetben használ, az egyszerű barna tintát is csak a vörös minium élénkíti. Kötése nem egykorú, hanem XV. századi vörös bőrkötés. Írófelülete pergament, gyakran igen lukacsos. Ilyen lukacsos pergamen-felületet csak nagyon szegény helyeken használtak fel. Kiállítása egyszerű, s ez azt bizonyíthatja, hogy a nagy központoktól félreeső, az előzetes paleográfiai vizsgálat szerint¹⁰ az ország valamely szegény déli (dél-dunántúli?) helysége számára készült.

Tartalma annál gazdagabb. Adventtől kezdve végighalad az egyházi éven, a jeles napokon.

- 1 [Dominica prima Adventus] (első oldala nehezen olvasható, elmosódott írás, egyes részleteiből azonban bizonyos az adventi vasárnap).

3^v De sancto nicolao [S. Nicolai Ep. et Conf.]

4 a lap alján díszes »Gloria patri« dallam.

5^v Scda Domc [Dominica secunda Adventus]

7^v Lucia virginis [S. Luciae Virg. et Mart.]

8 Dominica [Dominica tertia Adventus]

10 Dominica [Dominica quarta Adventus]

13^v Ó-antifónák (ősi antifónák, dec. 17 és 23-a közötti héten énekelték. A hét nap Magnificat-antifónái voltak. Mindegyik 0-val kezdődött.)

Kezdetük sorrendben :

0 sapientia

0 adonay

0 radix

0 clavis david

0 oriens splendor

0 rex gencium

0 emmanuel

0 virgo virginum

0 mundi domine

0 gabriel nuncius

0 iherusalem

0 rex pacifice

0 thoma dedi

14 Thome apostoli [S. Thomae Apost.]

14^v Vigilia nativitas [Vigilia Nativitatis Domini]

15—18 In nativitate domini

18^v Stephano primo [S. Stephani Protomartyris]

23^v a lap alján tollrajzok : kutya, nyúl és egy nyolclevelű fa.

24^v Silvestri pape [S. Silvestri I Papae et Conf.]

26 Octava nativitas domini [Octava Nativitatis]

27 Oct stepha [Octava S. Stephani, Protomartyris]

¹⁰ A kódex paleográfiáját feldolgozó Mezey László előzetes szíves közlése.

27^v Szt. István protomartir octávája alatt tollrajz :
lovas nélküli felnyergelt paripa eleresztett kantárral vágat.
A mezőny jobb felső sarkában felülről lefelé egy nehezen meghatározható alak mozog.

28 a lap alján tollrajz
cselekménye az előbbi képpel összefügg : gyalogos vitéz feje fölé emelt szekercével agancsos szarvast üldöz.

28^v a lap alján neumás pótlás kezdődik (szövegét ld. alább)

29 (a 28^v alján kezdett szöveg — ismét a lap alján — folytatódik)

28^v és a 29^r aljára pótlólag feljegyzésre került dallam szövege :

Salve nobilis virga yesse

Salve flos campi maria

unde ortum est, lylum convalium (!) . . . super

cuncta preciosa ungenta favus distillans, labia tua mel et lac sub lingua tua unde gloria patri et filio et spiritui sancto, sicut erat in principio et nunc et semper.

32 Octava epiphania [Octava Epiphaniae]

39^v Sanctus Sebastianus [S. Sebastiani Mart.]

43 Sanctus vincencius [S. Vincentii Mart.]

43^v Paulus apostolus [Conversio S. Pauli Apost.]

45^v Purificacio sancte marie [Purificatio B. Mariae Virginis]

47 Blasii episcopi [S. Blasii Ep. et Mart.]

48^v Agathe virg. [S. Agathae Virg. et Mart.]

50 Cathedra sancti Petri

50^v Sancto GERAR (Szt. Gellértről egyetlen antifóna, magyar vonatkozása miatt közöljük).

A progenie in progenies fecit misericordiam domini qui eduxit abraam de ur caldeorum et de ultimis finibus terre vocavit sanctum gerardum ut in hac terra nostra peregrinus esset et advena in illa vero patria celestis cuius sanctorum et domesticorum dei ibi nobis datus est habeo patronus iugiter intercedat pro hac sancta plebe et pro universis fidelibus.¹¹

53^v Benedicti abbas [In natale sancti Benedicti abbatis]

54 Adnunciatio sancte marie [Annuntiatio B. Mariae Virginis]

54^v a lap alján későbbi (XIII. sz.) pótlás :

Missus est gabriel a deo in civitatem naxareht [!] ad virginem desponsatam viro cui nomen ioseph

68^v Dominica IV. in Quadragesima

78^v Gloria laus et honor tibi sit . . . himnusz első három strófája pótlásként a lap alján.

83^v QUEM QUÉRITIS

(A nagyszombati vesperást megelőzve jegyezték be a húsvéti misztériumjátékok. Dallamát és dallamtani vonatkozásait ld. a II. fejezet 1. pontjában.)

83^v In sabbato Vesperas Pasca domini [Sabbato Vigilia Pasche]

88 ezen az oldalon két sor kivételével (10—11) nincs hangjelzés. A lap alján egy ülő szamár nyitott szájából — mintha énekelne — alleluia dallam száll felfelé.

¹¹ Szövegét Dankó is közli »Vetus hymnarium eccl. Hungariae« c. művében. Bp. 1893, 223. 1.

- 88^v első három sor még dallam nélkül, negyediktől folytatódik a hangjelzés.
 90 Ascensio domini [In Ascensione Domini]
 94 Sancto ALBERTO [S. Adalberti]
 Magyar vonatkozása miatt közöljük:
 Gloria christo domino qui beatum adalbertum episcopum sue
 passionis testem fecerat de cuius meritis admiraculis [! ac
 miraculis helyett] benedictus deus alleluia.¹²
- 94 Philippi et iacobi [Ss. Philippi et Jacobi Apost.]
 94^v Invencio S crucis [Inventio S. Crucis]
 96 Unius confessor [Commune Unius Confessoris]
 96^v Pentecostes [In Festo Pentecostes]
 98^v a lap alján a »Veni creator« himnusz első hat strófája
 99 De sancte trinitate [In Festo SS. Trinitatis]
 100^v Nat. Sce iohannes Baptist Nativitas S. Joannis Baptistae. Az »Ut queant
 laxis« himnuszt — miután himnusz — csak kezdőszóval említi.
 Dallamát sem jelöli.
- 102 Paule apostole
 102^v Petrus apostolus [SS. Petri et Pauli Apost.]
 106 Margareta [S. Margaritae Virginis et Mart.]
 Maria Magdalene [S. Mariae Magdaleneae]
 106^v vincula S petri [S. Petri Apost. ad Vincula]
 107 S Gamaliel cum sociis
 108^v Sixti felicissimi agapiti ianuari [SS. Xysti II. Papae, Felicissimi et
 Agapiti M.]
- 109 Laurencius martir [S. Laurentii Martyris]
 111 Tiburcius martir [S. Tiburcii Martyris]
 Sanctus Ypolitus [S. Hippolyti Mart.]
 111^v Assumptio sancte marie [Assumptio B. Mariae Virg.]
 114 REX STEPHANE
 a teljes egészében feljegyzett és neuimált szövegeket közöljük:

ã Ave beate stephane inclita spes gentis tue ave doctor et
 apostole credulitatis nostre ave speculum sanctitatis et
 iusticie per te christo credidimus per te in christo salvemur
 ora pro populo interveni pro clero ut nullus de tuis predat [!]
 fiat hostis alleluia.

- 114 verso Ora pro nobis beate rex stephane
 ã Sanctissimus rex stephanus ungarorum apostolus signis et
 virtutibus cottidie declaratur celitus quem supplices de-
 poscimus ut nos muniat a malis omnibus
 ã Gloriosus cultor dei rex stephanus ungarorum doctor egregius
 ferocitatem gencium perdomuit mores crudelium superavit
 victor in christo populum acceptabile domino preparavit
 R Confessor christi gloriose rex stephane sanctissime tuo pio
 interventu culpas nostras ablue
 V ut celestis regni sedem valeamus scandere
 R Vir israelita gaude coheres cristi intercede pro nobis ut
 precibus tuis a deo veniam speremus supplices ad te con-
 fidimus

¹² Dankó i. m. 170. 1.

R Benedic regem cunctorum — conversa gens ungarorum —
te splendor inluminavit — quem oriens destinavit — rex
stephanus christe tua — verna extitit lucerna — alleluia

V Corde et lingua rogamus te sancte rex stephane memento
plebis catholice

114 ^v	Decollatio S Johannes	[Decollatio S. Joannis Baptistae]
115 ^v	Nativitas Sancte Marie	[Nativitas B. Mariae Virg.]
118 ^v	Mathee evangelista	[S. Mathaei Apost. et Evang.]
119	Maurici cum socis	[Ss. Mauritii et Sociorum Mart.]
119 ^v	Sanctorum Cosmas et damianus	[Ss. Cosmae et Damiani Mart.]
120	Venceslai	[De S. Wenceslao]
	Michael archa	[In Dedicatione S. Michaelis]
		[Archangeli]
123	Galli confessor	[S. Galli Confessoris]
125	Omnium sanctorum	
128	Sanctus Martinus episcopus	[S. Martini Ep. et Conf.]
130	Briectius	
	(Szent Márton után a toursi püspök, magyar középkorban: Bereck)	
	Sancto Othmaro	
131 ^v	Cecilia virginis	[S. Caeciliae Virg. et Mart.]
133 ^v	Clementis martir	[S. Clementis I Papae et Mart.]
134	Andreas apostolus	[S. Andreae Apost.]
136	Dedicatione	[In Dedicatione Ecclesiae]
140	apostolorum	[Commune Apostolorum et Evange-
listarum]
143	Unius martir	[Commune unius Martyris]
146	Plurimorum confesso	[Commune Plurimorum
Confessorum]
147 ^v	Prima Domc	[Prima Dominica post Pentecost.]
152	Dominica	
152 ^v	Domc	
153 ^v	Domc	
155	Domc	
156 ^v	Domc II	
157	Domc III	
	Domc IIII	
157 ^v	Domc V	
	Domc VI	
	Domc VII	
158	Domc VIII	
	Domc VIIII	
	Domc X	
158 ^v	Domc XI	
	Domc XII	
159	XIIII	
	XV	
	XVI	
159 ^v	Domc XVII	
	Domc XVIII	

A 159^v után még két átragasztott és teljesen olvashatatlan levél következik. Mint előljáróban már említettük — végigtekintve a kódex főbb részeit is úgy láttuk: szerkesztés szempontjából egészen általános, kezdetleges típust tükröz. Vegyíti a temporale és a sancorale részeket, az egyházi évre, mint gerincre építi az egyes napokat, akár a nagyobb ünnepkörökben, akár a szentek napjainál. Nem feladatunk ennek jelentőségét hangsúlyozni és tárgyalni. Vizsgálatunkhoz csak az összefüggések ismeretére van szükség. Még itt a szöveg áttekintésével kapcsolatban hívjuk fel a figyelmet egy-két érdekes helyesírási hibára:

77. version az »In monte oliveti« responzoriumban infirma helyett *infirma* áll;

70. verso 6—7 sorában, az »ego daemonium« antifónában a másoló elhagyja a *h*-t non habeo helyett *non ab eo*. Más helyen meg éppen pótolja a *h*-t: az augusztus 15-i Mária ünnep »Alma redemptoris« antifónájában ... Gabrielis ab ore ... helyett *ab ore* áll; a »Maria virgo est assumpta« antifónában ... ad aethereum thalamum ... helyett *ad heterum thalamum*. Vagy a Szt. Gellért antifóna utolsó soraiban (150^v) ... nobis datus est a Deo patronus ... helyett nobis datus est *habeo* patronus. (Meg kell jegyeznünk, hogy a *h* bizonytalan használata nem egyszerű másolási hiba. A későbbi emlékekben gyakran feltűnik, a magyar nyelvmelékek érdekes helyesírási kérdése.¹³)

Még néhány eltérés: »Alma redemptoris« antifónában (aug. 15) ... celi Porta manes ... helyett celi porta *manens*; surgere qui curat populo ... helyett *suggere que curas* populo; 91. rectón »ascensio Domini« II. vesperásánál ... qui assumpta ... helyett *quia sumpta*; 114. rectó utolsó soraiban, Szt. István első antifónájában ... preda ... helyett *predat*; 147. versón a »Cognoverunt omnes« antifónában ... a Dan ... helyett *adam*.

A fent bemutatott helyesírási hibák azt vallják, hogy liturgikus szövegekben járatlan, latint nem kifogástalanul ismerő scriptor másolta kódexünk szövegeit. Ha szövegekben nem is volt biztos, a hangjelzéshez kitűnő érzéke volt, pontosan annyi helyett hagyott mindig ki, amennyit a dallamok számára fenn kellett tartani.

A kódex hangjelzésére térve — a részletek előtt — összefoglaljuk főbb megállapításainkat:

a) A Magyarországon készült ismert kódexek közül az egyetlen, mely vonal nélküli, szabad térben mozgó neumákkal hangjelzett. Más kódexben még az eddig legjelentősebb Hahóti- és Pray-kódexekben is csak egyes énekeket hangjelezték, ezeken kívül pedig csak töredékeink vannak.¹⁴

b) A magyarországi énekeskönyvek között az egyetlen és legkorábbi antifonárium, — jöllehet okleveleink tanúsága szerint számos antifonárium készült¹⁵ ezekben a századokban.

¹³ Ld. pl. a Margit-legendát.

¹⁴ Radó Polikárp, A magyar középkor kótás kéziratai. Magyar Zenei Szemle. 1941, 93—101. 1.

¹⁵ Lásd László királynak a pannonhalmi apátság vagyonát leíró oklevelét. E szerint a könyvtár 80 kötetéből 18 volt az énekeskönyv, s ebből 4 volt antifonárium.

c) Hangjelzése egyöntetű sanktgalleni notáció. A notáció oly szép, kiforrott típusa, hogy a rendelkezésünkre állott külföldi facsimile gyűjteményekben csak a legnagyobb körütekintéssel találtunk megfelelőt. Még a Paléographie Musicale II. kötetében is csak egy-két hasonló típus van, pl. : Planche 110—111, 114—115 vagy a 117—118, 121 és 124. Jelkészlete gazdag : sok az összetett jel és a dallam finomságait érzékeltető liquescentia.

d) A kódex szövegtestét valószínűleg nem egy kéz hangjelezte. Nehéz határozott álláspontot elfoglalni, de úgy fest, hogy a gördülékeny finom formáktól néhány helyen eltér a notáció, nehézkessé válik. Az íráskép jellege azonban ekkor sem változik. Ha két notátor hangjelezte is, annyi bizonyos, ugyanannak az iskolának neveltjei.

e) Külön teszünk említést a fóliók alján pótlólag készült énekekről (főleg himnuszokról), melyek általában XIII—XIV. századiak. Ennél későbbi hozzáírást nem találtunk.

*

Vizsgálatunk során ismertetjük a kódex neumatológiáját (3), végighaladunk a corpus librin, az általános énekekből kiemelünk néhányat (összevetések) (4), befejezésül a lapszélekre pótlólag bejegyzett énekekről, helyesebben azok hangjelzéséről szólnak (5).

3. A Gráci. Antifonárium neumatológiája

A kódex notációja kisebb eltérésekkel egyöntetű sanktgalleni hangjelzés. Jelkészlete igen gazdag ; a notátor formavariációja igen sokrétű, esztétikailag is gyönyörködtető. Bizton elmondhatjuk, a dús jelkészlet, a sokféle neuma, valamint a neuma-formák szépsége Európa legszebb notációi közé sorolják kódexünk hangjelzését. 1. ábránkon bemutatunk egy részletet a Blasii episcopi officiumból (fol. 47). Előlegezett megállapításunkat az egyes jelek, neuma-formák bemutatásával igazoljuk.

A kódex legnagyobb részét hangjelző notátor sokszor erős diasztemáciára törekszik. Jelei arányosak, s csak akkor uralkodnak a szövegen, ha egy-egy neuma-szár vastagabbra sikerül. Tisztában volt a gregorián korális jelentőségével, s tudta, hogy a hangsúlyjegyzésből alakult énekjelek csak a szöveg kiegészítői, annak alárendeltjei. Ez a gondolat jut kifejezésre hangjelzésében, amikor a grafikailag is domináló szöveg fölé, nagyon pontosan, de egyben rendkívüli finomsággal helyezi el a hangjelzés irányát, — a hangcsoportokat kifejező neuma-jeleket. A domináló szöveg és az azt kifejező finom dallamjegyzés tökéletes harmóniája különlegesen szép típusokat hív életre.

A típusok bemutatásához a kódex 114. versójából idézzük példánkunk nagyrésztét, a Szent István királyról szóló officium »Confessor christi gloriose, rex stephane sanctissime« kezdetű responzóriumból. Itt a gazdagon hullámozó melizmatikus dallam magában foglalja a legtöbb neumát.

Virga *♩* 1 kissé hajlott szárú, lefelé vékonyodó jel. Felső harmada erőteljesebb, gyakran kis kampóval (episema) kezdődik. Bannister,¹⁶ s Bannister nyomán Suñol¹⁷ táblázatokba foglalta a

¹⁶ Bannister, Monumenti Vaticani di Paleografia Musicale Latina. Leipzig 1913, Tav. I.

¹⁷ Suñol : Introduction à la paléographie musicale grégorienne. Tournai 1935, 72. 1.

legjellemzőbb neumaformákat. Összeállításuk 63 jellegzetes virgát sorol fel, s ezek közül a mienkkel egyező egy sincs, hasonló is csak kevés. Legközelebb áll jelünkhöz a táblázat C 2, C 10, C 12 jele, csakhogy ezek a jelek nem olyan arányosak, mint a Gráci Antifonárium virgái.

Punctum • Ennél a jelnél nehezebb az egyeztetés, hiszen a punctum ritkán karakterisztikus. Notátorunk kétféle punctumot használ, az elsőt többnyire összetételekben (climacus, scandicus etc.), a másodikat önálló hangként.

Pes vagy *podatus* J formája alul öblös, felfelé vékonyodó szára kissé jobbra dől, összhangban az egész írásképpel. Hasonlót az idézett összefoglalás is közöl F csoportjában¹⁸ 13. és 17. szám alatt. Suñol szerint az F 17-es német forma.

Torculus vagy *pes flexus* S a kódexben különösen kedvelt jel. Két formája is használatos. A táblázatokban több megfelelőt is találtunk,¹⁹ így az E 6, E 7, E 17 és az e 3-as formákat. Mindezek a torculus-formák egy írásterületre utalnak, a délnémet scriptoriumokra. Két összetételben is szerepel 1. *torculus prebipunctis* 2. *torculus resupinus*

Clivis β majdnem egyenlőszárú, kissé jobbra döntött, felül hegyet képező alak, igen gyakran szerepel epizémával. Több megfelelője közül, a C 1-es formához áll legközelebb.²⁰ Suñol szerint *tipikus* német forma.

A torculussal egyező három hangból álló, de azzal éppen ellentétes irányú jel a

Porrectus vagy *clivis resupinus* notátorunk kedvelt jelei közé tartozik. Szervesen épül a clivisre, sőt a clivis marad az uralkodó elem, ellentétben több külföldi mintával, ahol az új vonal befolyása megváltoztatja az összetétel első tagját. A Gráci Antifonárium porrectusához az idézett táblázatok C 1, c 2, c 3, jelei hasonlatosak.²¹

Scandicus J staccato formájában ismeri csak. Három tagból áll: két punctumból és egy ezekhez kapcsolódó virgából. Ennek a jelnak csak igen szegényes társait találtuk Bannister és Suñol táblázatában d 16, d 20—30-ig.²² Elemeiben egyezik, de a Gráci Antifonárium példája finomabb és arányosabb. Ennek ellentétét a

Climacus-t J ugyancsak egy virgából és két punctumból állítja össze. Összevetési alapul szolgáló táblázatainkban sok hasonlót láthatunk,²³ általában a délnémet formákkal rokon. Ide kell sorolnunk még a *climacus resupinust* is, amely szintén fontos összetett jel.

¹⁸ Bannister : i. m. Tav. II. ; Suñol : i. m. 78—79. 1.

¹⁹ Bannister : i. m. Tav. III. ; Suñol : i. m. 80—82. 1.

²⁰ Bannister : i. m. Tav. IV. ; Suñol : i. m. 84—85. 1.

²¹ Bannister : i. m. Tav. V. ; Suñol : i. m. 88—89. 1.

²² Bannister : i. m. Tav. VI. ; Suñol : i. m. 92—93. 1.

²³ Bannister : i. m. Tav. VII. ; Suñol : i. m. 94—95. 1.

Diszító neumák is szép számmal vesznek részt a dallamok alakításában. Gyakran használt diszító jel a :

Distropha

Tristropha

Quilisma Az utóbbi diszító neuma pusztá alkalmazása is fontos jelenség, hiszen későbbi XIV—XV. századi magyarországi notációkban csaknem teljesen nyoma vész. Mint önálló jel is különleges formái vannak, s a legszebb délnémet formákkal veszik fel a versenyt,²⁴ l. 3, 9, 11 és A 6-os bannisteri ábrákat. Egyetlen jellel egyezik részleteiben, az A 1-el. De nemcsak önálló neumaként, hanem összetételeiben is kiemelkedik. Ismételten előfordul clivissel, punctumokkal stb. Érdekes jel ebben a csoportban a

Trigon két punctumból és egy virgából áll. Hasonlót más kódexekben is találunk, csak a három factor elrendezésében van eltérés. (Más példákban a virga nem a harmadik alkotó, hanem a második, vagy éppen az első.) Ugyancsak a diszító-neumák csoportjába sorolható az

Apostropha-pressus szép példáit az adventi Ó-antifónáknál találjuk. Hasonlóan pressust fejez ki ez az összetétel is :

Liquescens neumák :

Cephalicus egy változata is szerepel, a *pes ceph.* . Amilyen gyakori a *cephalicus*, megfelelője az *epiphonus* ritkán fordul elő.

Az anízis után most — előrebocsátott megállapításunkat ismételve a kódex különlegesen szép és egyöntetű notációjáról — Suñol által közölt²⁵ sanktgalleni neumas táblát mutatjuk be, mellé sorolva a Gráci Antifonárium jeleit, eredeti formáikban (2. ábra). A táblázaton bemutatott gráci antifonáriumi neumaalakok megegyeznek a fenti jelekkel; azokhoz viszonyítva azonban nagyított formák.

Fejezetünk elején néhány szóval már utaltunk a rendkívüli tiszta sanktgalleni notációra, a notátor formavariációjára. A notáció a sanktgalleni csoportnak már abba a korszakába tartozik, mely a gótikába való átmenet kezdő stádiumát mutatja (a virga és pes elvékonyítása, a lágy vastagítású duktus). Jelei — miként a részletezés során láthattuk — a legszebb európai formákkal veszik fel a versenyt, túl is szárnyalják azokat, úgyhogy a Gráci Antifonáriumban használt neumákat a nagy sanktgalleni frőiskola mintapéldányainak tekinthetjük, s ezzel scriptoriumukat Európa legjobbjai között üdvözölhetjük.

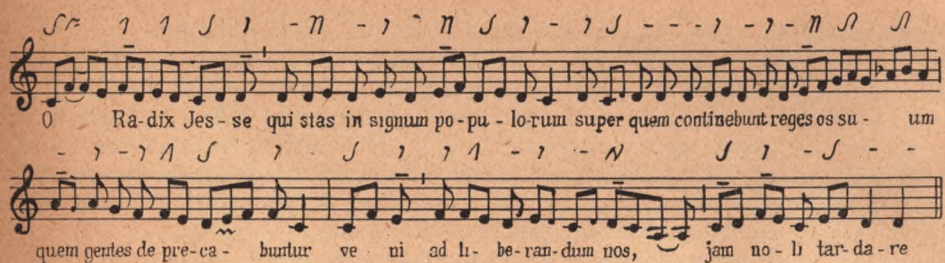
4.

A corpus librin haladva, figyelmünket legelőbb a 13. versó O-antifónái ragadják meg. Sorrendjüket, megfelelő helyen, a szövegek közlésénél már ismertettük, most egyiknek dallamát kiragadva, néhány megjegyzést fűzünk hozzá,

²⁴ *Bannister* : i. m. Tav. VIII. ; *Suñol* : i. m. 100—101. l.

²⁵ *Suñol* : i. m. 299. l.

helyesebben : rámutatunk a végleg kialakult dallam és a Gráci Antifonárium lejegyzése közötti eltérésekre (3. ábra). Vizsgáljuk meg az ábra harmadik antifónáját: O radix iesse... A ma használatos hangjegyekre átírt dallam

fölé a kódex által jelzett neumákat írtuk. Több kisebb eltérést látunk: *stas* és a *populorum po* tagja fölött *podatus* helyett *distropha*, *super per* tagján *epiphonus* helyett *pes*, *continebunt ne* tagján *pes* helyett *virga*, *quem* fölött *cephalicus* helyett *punctum*, *deprecabuntur ca* tagján *quilisma* helyett *pes*, *liberandum ra* tagján *cephalicus* helyett *virga*, *liberandum dum* tagján *epiphonus* helyett *punctum*, *nos* fölött *climacus* helyett *porrectus*, *noli no* tagja fölött *clivis* helyett *virga*.

(Első összevetésünk alapja az 1934-ben kiadott Antiphonale Monasticum. Azóta egy ciszterita antifonáriummal is egyeztetjük dallamunkat. Utóbbival az eltérések közül egy helyen egyezik a Gráci Antifonárium dala: az első sor super szavának *per* tagján podatus áll, hasonlóan a Gráci-kódexhez.)

Az eltérésekből úgy látjuk, hogy notátorunk a XII. században még egy egyszerűbb dallamot ismert.

Az O-antifónákról még röviden említsünk meg annyit, hogy a klaszszikus antifóna-stílus képviselői.²⁶ Személytelen, syllabikus dallamukat csak ritkán ékesíti egy-egy gazdagabb melizmacsoport. Rendszerint két hangnemből készültek, vagy a 2., vagy a 6. modulusban. A mi bemutatott példánk 2. módusú, — plagális — hipodór.

Többször szoltunk már arról, hogy a notátor milyen gyakran jelez quilismát, s ezeket milyen szépen formálja, valamint arról, hogy nemcsak önálló jelként, hanem összetételeiben is gyakran alkalmazza. Erre mutatjuk be példaként a 17. recto egyik karácsonyi rezponzóriumát: »Beata dei genitrix« (4. ábra).

Mint előzetes összefoglalónkban hangsúlyoztuk, feltételezhető, hogy a kódex hangjelzését nem egy kéz végezte. A kéz — vagy talán csak az író-eszköz-váltás — legjellemzőbb a 32. recto s ugyanez oldal versója között. A 32. rectón még a vaskosabb formát látjuk, míg a 32. versón már az új kéz folytatja a hangjelzést, hosszúkás, finom, vékony-vonalú formáival (5. és 6. ábra).

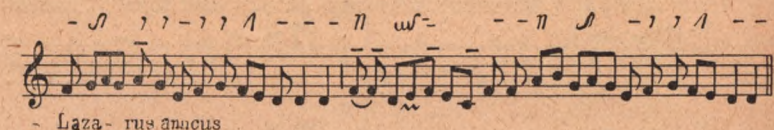
Az 50. versóra jegyezték le Szent Gellért magyarországi térítőpüspök, Szent Imre nevelőjének antifónáját. Az antifóna dallamát ezideig megfejtetni nem tudtuk, mert későbbi kódexekben már nem szerepel, így csak hangjelzésről szólunk (7. ábra).

²⁶ Bővebben lásd erről *Wagner* Peter, Einführung in die gregorianischen Melodien III. Gregorianische Formenlehre. Leipzig, 1921, 308. 1.

Hangjelzése a syllabikus — primitívebb — dallamokhoz közelálló antifónát jelez, bár néhol a neumacsoportok lendületesebb, díszesebb dallamot fejeznek ki. A harmadik sor végén az *et* fölött pl. : torculus, epiphonus, pes és climacus. A dallamgazdaság *sanctorum et* fölött teljesebb ki (4. sor közepe) : pes, climacus resupinus, torculus, quilisma és climacus. Zárata, az eléggé diasztematikus jelölésből, emelkedőnek tetszik, szintén syllabikus.

Nagybőjt IV. vasárnapja utáni VI. hétköznapon, a laudes antifónában érdekes, de vitatható dallamtani vonatkozást találunk. Kódexünk hangjelzése hangról hangra egyezik a ma is használatos dallammal, egy hely kivételével. Vessük egybe a két dallamot :

(Hasonlításunk alapja itt is az Antiphonale Monasticum ; a Gráci-kódexben levő antifóna hasonmását l. a 8. ábrán.)

Az első hang punctum, egy torculus követi, majd szép hullámvonal után jut el dallamunk *re* (d)-re, a *divisio minornál*. Innen a *fa* vonalon levő distrophára csap fel, az egyező quilisma és punctumok érintése után jutunk a kérdéses helyhez : a mai dallam egy epizémás pessal a dallam csúcsáig, *h*-ig (b-ig) emelkedik, amit kódexünk elkerül, mégpedig úgy, hogy a pes helyett egy distrophát alkot. Ettől kezdve egyezik a két dallam, egészen a *divisio finalis*ig.

A 93. verso utolsó sorában, Szent György officiumánál érdekes összeállítást választott a notátor. A *premi* [i]szó fölötti hosszúmelizmatikus dallamban négy trigon jelez egymásután, s csak minden második trigon harmadik factora virga. Feltehető, hogy ezen a helyen a virga éppúgy hangsúly jele is — dallamértékén kívül —, mint a recitált syllabikus énekeknél. Általában ennek az egy szónak igen gazdag a jelkészlete (9. ábra).

Rögtön az első jel figyelmet érdemel : quilisma prebipunctis + torculus. Ezt a bonyolult összetett jelet egy torculus követi, majd egy ritkán használatos neuma (liquescens neuma) az ancus. Négy trigon, két torculus, egy distropha subtripunctis, pes és clivis zárja le a gazdag sort.

Sők — az előbbihez hasonló — gazdagon hullámozó, az énekesek elé magas követelményt állító dallammal találkozunk a kódex lapozgatásakor. A hosszú hangcsoportok, vagy a később nyomavesztett diszítőneumák : quilismák, distrophák, tristrophák a folyékony (liquescens) neumák : epiphonus, cephalicus pontos és szép éneklése magas követelmény, komoly gyakorlatot igényelt. Ezt a gyakorlatot csak itt szerezhették meg, szakavatott mester keze alatt.

Szabolcsi Bence azt írja zenetörténetében²⁷ : »A régi zene nem kótapapíron született, hanem a »pódiumon«, az előadó keze alatt, az előadás pillanatában ; a zeneszerző itt csak a mű egyik szerzője volt.« Nos, ha ez az antifonárium a mindennapi gyakorlatban használt énekek rögzítése, s a karvezető keze alatt, az előadás pillanatában születtek a változatok, akkor ezek szerzői azoknak összessége, akik énekelték : magyar világi papok, karvezetőjük pedig, aki legjobban ismerte a dallamokat : a kódex notátora.

²⁷ Szabolcsi Bence, Bevezetés a zenetörténetbe. Bp. é. n., 30. l.

Közelítsük meg zenei példával azt a feltevést, hogy nem szerzetesek, hanem világiak használták az antifonáriumot: vessük egybe és elemezzük az »Alma redemptoris« antifónát.

Egybevetésünk rendje:

- 1 Gráci Antifonárium neumas dallama
- 2 Bencés Monasztikus Antifonálé dallama
- 3 Ciszter Antifonálé dallama
- 4 Vatikáni kiadás revideált dallama

1 - w ~ w = w 2 N - 1 - 1 1 = 1 - N 1. 1 - - w 1 - 1 w 1 -

Al- m2 Redemptoris Mater quae pervia coeli Porta manes

1 1 N - N - - 1 1 1 N - 1 1 1 - 1 1 - 1 1

et stella maris succurre cadenti surgere qui curat populo

1 n = 1 - 1 N 1 1 1 = 1 1 N - 1 1 1 1 P 1 1 1 -

tu que genuisti Natura mirante, tuum sanctum Genitorem,

1 $\eta = \omega$ 1 $\eta = \omega$ 1 1 1 1 1 1 - 1 - 1 1 1 - 1 1 1 1

Virgo prius ac posterius, Gabrielis ab ore Sumens illud Ave,

2

3

4

VII

IX

1 1 - 1 - 1 1 - - -

peccatorum miserere

2

3

4

Az első melizmacsoport egyik dallammal sem egyezik, legközelebb a revideált (4) dallamhoz áll; a *pervia* feletti porrectus csak a ciszter (3) antifónával egyezik; a *stella* feletti torculus resupinus egyikkel sem azonos, hasonló ehhez a *cadenti* feletti torculus resupinus is. A *tu que, tu* tagján levő distropha csak a bencés (2) antifónával azonos; a *genuisti* felett levő porrectus mindháromtól eltér; nem azonos a *mirante* feletti porrectus sem, a *tuum* salicusát követő virga sem, a *genitorem* tagján levő virga sem. A *virgo o*-ja feletti epiphonus is csak a Gráci Antifonáriumban van meg, míg a *prius* feletti neuma-csoport is elüt a többi dallamtól, az *ab ore* feletti porrectus sem egyezik, s a *peccatorum rum* tagján levő scandicussal szemben, mindhárom dallam csak egy podatust jelez.

A második magyarázatkozású részt a 94. recto utolsó soraiban jegyezték fel. Adalbert püspök tiszteletére már a Hahóti kódex *H* rétegében is volt példa, s itt a Gráci Antifonáriumban is szerepel egyetlen antifónája. Dallamáról külön fejezetben még részletesen szólunk, ezen a helyen, a fóliók rendjében facsimiléjét mutatjuk be (10. ábra).

Hangjelzése syllabikus dallamot árul el. Az egyetlen antifóna-kezdő quilismán kívül, az alapjelek mellett csak egy cephalicus forma szerepel

(pl. *beatum tum*, *passionis o* vagy a *testem tem* tagja fölött). Ennél a neumánál a hurok utáni visszafelé húzott vonalka meglepő hasonlatosságot árul el a szövegek *e* minusculájával. Hasonló cephalicus formát Suñol 86. tábláján is láthatunk, egy XII. századi würzburgi kódexből.²⁸

Míg a 32. recto és verso írásváltásában csupán íróeszköz-váltást láttunk, addig a soronkövetkező 95. rectón ismét árnyalatnyi különbséget figyelhetünk meg az előző oldalakhoz képest. A sanktgalleni scriptoriumokra jellemző neumaformák most sem változnak, csak helyel-közzel módosulnak. Az új jelleg feltűnő pl. a quilismánál és összetételeinél: a régi quilisma megmarad, de podatussal való összetételében hosszabb lesz. Kiváló középkori zenetörténészünk, Dévai Gábor²⁹ feldolgozta volt az Országos Széchényi Könyvtárban levő neumatöredékeket. Az egyik XIV. századi töredékben (jelezte C 63/a, D 36/a/b) egy hasonló jellegű hangjelzésről azt állapította meg, hogy az akkor Európában már elfelejtett vonal nélküli notációnak késői, de párját ritkító szép példája. Kapcsolatba nem hozhatjuk a két notációt, de annyi bizonyos, ha a 95. recto nyugodt, hosszú-alakú neumáit nézzük, a késő XIV. századi töredék jut eszünkbe. A most közlendő 95. rectón az első három, valamint az utolsó három-négy sor érdemel figyelmet (11. ábra).

A kódex egészének notációjától elütő, új jellegű hangjelzés csak néhány oldalra jellemző, és a 100. versótól már újra a korábbi notáció dominál. Ezzel az állandó hangjelzéssel maradt ránk a kódex magyarországi provenienciájának legékesebb bizonyítéka, az ország első királyáról, Szent Istvánról szóló officium, a 114. recto utolsó négy sorában és a 114. versó mintegy 2/3 részén. Facsimilijét és részletes feldolgozását tanulmányom második részében végzem el (II. 3.).

A közbeeső részben, a 121. rectónál van ismét jelzésváltás, vagy inkább, mint a 32. rectó-versó esetében, íróeszköz-váltás. Ettől kezdve átmenetileg megint vastagabb formákat látunk, sőt — következetlenül ugyan — bizonyos diasztematika is érvényre jut.

A szövegtest zenepaleográfiai vizsgálatában utolsó állomásunk a 131. recto és 133. rectó által határolt rész. A nagy énekeskultúra újabb bizonyítéka, Cecilia, az énekesek védőszentjének gazdag dallamanyaga. A nagy terjedelem mellett (5 oldalas officium) számos szép dallamot találunk. A »Cantantibus organis« antifónának és responzoriumnak pl. három gazdagabbnál gazdagabb változatát. Leggazdagabb a 132. recto második »Cantantibus«-a. A szép dallamot, igen magas notációs-kultúrára valló kézzel, olyan összetett neumákkal rögzítették, ahogy az nemcsak a kódexben, hanem a külföldi gyakorlatban is csak a legigényesebb helyeken történt. Kiemelkedőbb jelek: *organis* *nis* tagján quilisma + porrectus flexus, valamint scandicus flexus; *dicens* fölött scandicus + climacus resupinus meg egy clivis; *domine do* tagján clivis + torculus epiphonussal; *meum* fölött clivis, quilisma + climacus subtripunctis; *corpus* fölött pes subpunctis, torculus és torculus resupinus. Az utolsó confundar szó még a fent említetteknel is gazdagabb: quilisma prebipunctis + climacus, quilisma + climacus, scandicus + climacus resupinus clivis. Bemutatjuk az egyik igénytelenebb »Cantantibus« antifóna — bencés és ciszter antifonálé alapján — rekonstruált dallamát:

²⁸ Suñol: i. m. 304. 1.

²⁹ Kéziratban, a szerző szíves közlése.

C um sabbellites furibundi pre fides ad sem blasu ue nissent ingre
 diente speluncam egre dere inquit hunc uoca re preles quibz ille
 audistis magnu pfusus gaudiu emi inquit memor enim est mei serui
 sui domnus ho die qui in hac nocte tercio michi ap

1. ábra. Részlet a Gráci Antifonárium 47. rectójából

O sapientia que ex ore altissimi pdisti augetis ahne usq; ad finem forment
 suauiter disponens que omnia ueni ad docendum nos uiam prudentie
 O adonay z dux domus israhel qui moysi in igne flamme rubi apparuisti
 z ens insina legem dedisti ueni ad erudimendum nos in brachia extendo
 O radet isse qui stas insigni popula sup quem connebunt reges os
 suum quem gentes deprecabuntur ueni ad liberandū nos iam noli tardare
 O claus claud z sceptrum domus israhel qui aperis z nemo claudit claudis
 t nemo aperit ueni z educ uelut de domo carceris sedentes in tenebris z umbra mortis
 O riens splendor lucis eterne z solus hinc ueni z illuminas sedentes in tenebris
 O rex gentiu z desideratus eay lapisque angularis z umbra mortis
 qui facis uiasq; uenit ueni salua hominem quem delinxi formasti

3. ábra. Részlet a Gráci Antifonárium 13. versójából

VIRGA	/ / // //	/ / /
PUNCTUM	..	- -
PES	∫ ∫ ∫ ∫ ∫	∫
PES-FLEXUS	∫ ∫ ∫ ∫ ∫	∫
CLIVIS	∫ ∫ ∫	∫
CLIVIS-RESUPINA	∫ ∫	∫
SCANDICUS	∫ ∫ ∫	∫
SALICUS	∫ ∫	
CLIMACUS	∫ ∫ ∫ ∫	∫
APOSTROPHA	∫ " ∫ ∫	∫ - ∫
ORISCUS	∫	
QUILISMA	∫ ∫	∫
TRIGON	∫ ∫ ∫	∫
SEMIVOCALIS	∫ ∫ ∫ ∫ ∫ ∫	∫ ∫
PRESSUS	∫ ∫ ∫ ∫	∫ ∫

2. ábra. Sanktgalleni neumák

rati opa tua & ex pavi in medio dñi a nimali um lacene & Beata dei
 genitrix maria cuius viscera intacta pma nens hodie genuit saluatorem
 se cu li v' Ave maria grā hodie a Ipse invocavit me aevia par meus estu
 aevia Oial dñi a L'entur celi & exultant terra ante faciem domini quoniam

4. ábra. A Gráci Antifonárium 17. rectójából

enim ne omne creatura xpc deus noster *Oratio* xpc. app & Alferre d' Ipsi v.
 tria nocturna Adorate d. Cantate. i. Adorati bregaul Honi fec Cantate. Regesta
Dies scificatus inluxit no bis uenite gentes & adorare dominu quia hodie
 descendit lux magna in populo v' Venite adoremus eum quia ipse est
 dominus deus nos ter. *Re* hodie. *R* hic est dies preclarus in quo saluator mundi
 ap paruit quem pphete predixerunt angeli adora ue rumt eius stella
 magi uidentes gaudi sunt & muneris e i obtu le rune. *E*tenim
 res do mum Cui *R* alto res preclaritate lu mi nis non inuuebantur uide
 re angelum magis turbabantur : facta est uox decelo dicens nolite time re
 pax uobis eni ego sum gabriel an gelus aduynnem missus aduuncio
 uobis gaudium magnu quod erit om ni po pulo. *H*olite Ad laudes

5. ábra. Részlet a Gráci Antifonárium 32. rectójából

Venerē hominem renouans saluator uenit ad baptisum ut natia que
 corrupta est paqua recuperet incorruptibili ueste cunctis amictis nos a legu
 inspi & igne purificans humana contagia deum ac redemptore omnes glific
 mus a baptista concenimus non audet ungere scm dei ueracem s; clamat
 eu tremore scilicet me saluator a Caput draconis saluator contritus inor
 dane flumine abei potestate omnes eripuit Magnū misteriu declaratur
 hodie quia creator omiu inordane expungat nra facinora lūnes Quom
 nō pual Venient ad elienū Precursor iohannis exultat cū iordane baptizato
 domino facta est orbi terrarū exultatio facta est peccatorū nostrorū remissio
 scilicet fides aqua ipsi omnes clamemus miserere nobis **V** Secūda. Vespas
 Venere hō dixit dñs. ad quā conburnt peccatum hodie apparet liberator

6. ábra. Részlet a Gráci Antifonárium 32. versőjából

soluti: incels dicit dominus simoni petra ordiō genar. I pro genie mygenies.
 fecit misericordia domini qui eduxit abraham deus caldeo & deuultus
 finibus terre uocauit scm gerardum ut in hac terra nra pegrinus esset &
 aduona nulla uero potia celestis eius scōz & domesticidei ibi nobi dari
 est hisbeo patronus iugiter intercedat p hac scā plebe & p uniuersū fi delib;

7. ábra. Szt. Gellért antifónája

surrexit in nobis: quia deus uisitat plebe sua

Lazarus amicus noster dormit carnis

suscitem eum B. Domine si hic fuisset lazarus non esset mortuus ecce iam feci
quadriduam in monumento Nunc Ego sum lux mundi qui sequit me non
ambulat in tenebris sed habebit lumen uite dicit dominus B. Vo.

8. ábra. A 70. recto 1—5. sora

agnus mei suetus gla

deo aev ia ae — y ia

Corpore dissolui gaudens & cū xpō uiuere Subdit Valde nobis est hec

diei uenerabilis quam tuore ppri sanguis beatus maris

consecrauit ge orgius a xpō penniter picipiens oter

nē munus pre mi aev ia Sacramentum

9. ábra. A 93. verso utolsó sorai

& ille xpi ad leua accepit premium luoq laboz ipse intercedere dignetur

ypocritis nris aev ia O. Sō alberto Gloria xpō domino qui beatum

adalbertum episcopū sue passionis testem fecerat docuit meritis admira

culis benedictus deus aev i albilipi & iacobi Tristitia uestra laudat

p. K. Insuper si a stabunt uisi in magna con stancia aduersus eos qui

10. ábra. A 94. recto utolsó sorai

OSZK

lamentabatur fletus dominum B. K. K. a Et dicebant adinuicem

a Et respicientes a Quæqueritis in sepulchro o xpi cole a Ihesum natum

remi crucifixum o celi cole a Non est hic surrexit sicut prædixerat ite

nunciate quia surrexit de sepulchro a Venite a uidere locum ubi po

situs erat dñs aevia a Surrexit enim sicut dixit dominus pce

der uos in galileam aevia ibi eum uidebitis aevia aevia aevia

A tellina aevia aevia Laudate dñm In sabato Vespas Pasce domini

Vespe ante sabbatum que lucescit in prima sabbatum uenit

maria magdalene a altera maria uidere sepulchrum aevia o

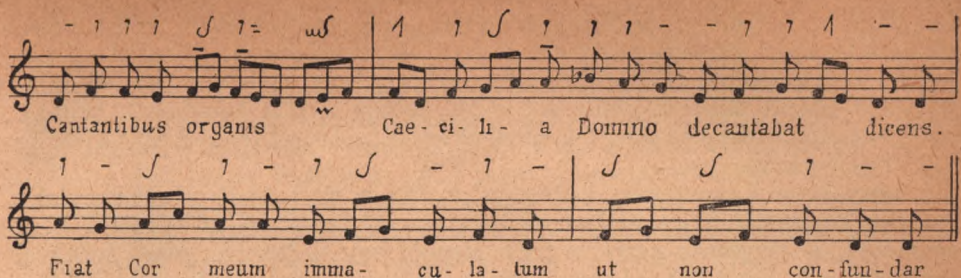
post partum virgo inuoluta permansisti ppiationem pnam supplicationem
 optineas nobis apud deum nrm unicum tuu filiu ac via. Al ma redemptioni
 mater que pua celi porta manens stella maris succurre eadem sug
 gere que cu ras ppo tuu genuisti natura miratur tuum sem genitorem
 virgo pri us ac posterus gabrielis abhore summens illud aut peccatorum
 miserere. a Beata dei genitrix maria virgo perpetua templu domini sacra
 rium spu sco sola sine exemplo placuisti regina ihu xpe ora ppopulo inter
 ueni peletu mercede pduo femineo seruare via Dubitua ptectione
 confugimus ubi infirmi acceperunt uirtutem ppter hoc ubi psallim
 di genitrix virgo. Maria virgo semp letare que meruisti xpm portare
 celi terre conditorem quia detuo uero pxiuisti mundi saluatorem.
 Higna sum sectiformola alia ierusalem ideo dilex me xpr introduxit me
 in cubiculu suum. a Sic malu int ligna siluam fidelitatis meus int alia
 Ave beate stephane inclita spes gentis tue aucta phane sacra
 doctor apostole eruditionis nre a ne speculu scientis iusticie p
 xpo creditimus pte in xpo saluemur ora ppopulo interueni peletu
 ut nullus detur pcedat fiat beatus ac via. Laudat p.

15. ábra. Szt. István király zsolozsmájának kezdete (alulról negyedik sor)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Iustum dedit. Imnus iste confessor. Vir p nobis bene rex. Et a Sanctissimus rex ste-
 phanus ungarorum a postolus signis virtutibus et conuictis declaratur celestis quem
 supplices de positi mus ut nos moueat amalis omnibus. **Vir Confessor rex.**
 a. Beatus vir. Ipsi. R. Ego serue. Item. Ad laudes. **O** Ecce est. Hae. Ios. Bened
 Serue bone. Laud. Imnus doctus. Iustus vir. a. Glor. cultor dei rex stephanus
 ungarorum doctor egregius feruentem gentium pdomuit mores crucelium
 superauit uictor in ipso pplm acceptabile dno pparauit. **P. Solay. Ecce est.**
 Vir. Confessor. Beatus. Credi. Inconuertendo. **R. Confessor** et gloria
 rex stephane sanctissime tuo pio interuentu culpas nostras ab
 lucy de celestis regni se dem ualeamus scandere. Tuo. Gloria patri
 et filio et spiritui sancto. **R. Vir israelita gande coheres eius** et mercede de
 y nobis. **R. De precibus nris adeo ueniam speramus supplices ad te confidimus.** In
R. Benedic regem cunctoz conuersa gens ungarorum et splendor inluminatur
 quo orient destinatur rex stephanus xpi nra lucerna aeterna aeterna
R. Corde et lingua regamus te rex stepha ne memero plebis catholice.
R. A. Ite cogn. **O. Decollatio iohes** Arguebat herode iohannes pre
 herodiam. quam tulerat in suo philipo. **R. In uerbo** mem
 In lege dmi. Beatus. **R. Dicant.** **R. E. f. Vocet mea.** Fili hominu. Cu tuos.
O ista herodes rex manus accendit iohannem cum in
 carcerem quia metuebat e um propter herodia dem qui tulerat

A corpus librin így végighaladva, célunk nem lehetett mindent bemutatni. Izelítőt akartunk nyújtani egy későbbi alapos, teljes feltáráshoz, ahol majd nemcsak egy-két rövid antifónát lehet dallamaikban, eltéréseikkel bemutatni. Akkor, a változatok biztos ismeretében határozott megállapításokat lehet majd tenni, amit ez a kezdeti vizsgálat még nem engedhet meg magának.

5.

A szövegtest hangjelzésének vizsgálata után figyelmünket a corpus librin kívüli hangjelzésekre fordítjuk, amelyek a kódex írásánál lényegesen későbbben készültek.

Az első pótlást a 4. versó aljára jegyezték, a XIII. század végén, vagy a XIV. század elején. A kis doxológia szövegéből hangjelzett egy részt, nehézkes patkószög neumákkal, szabad, vonalak nélküli mezőnyben. (Ezeket a jeleket ekkor Európában már csak négyvonalas rendszerben használták.)

A Gloria patri kisebbjelentőségű bejegyzést a 28. versó és a 29. rectó alsó szegélyén egy szép Mária-himnusz követi. A himnusz szövegírása és dallamjegyzése egyaránt jelentős, érdekes összefüggésekre hívja fel figyelmünket. Kezddősorai: Salve nobilis virga yesse Salve flos campi Maria... Az ismert himnuszt Chevalier³⁰ a XI. századból idézi a sanktgalleni 381. sz. kódex alapján, erre utal Dreves³¹ is. Szövegírása XIII. századi, s meglepő hasonlatosságot árul el a gyulafehérvári Batthyáneum egyik töredékével. Hangjelzése is XIII. századi eredetre vall. Ellentétben a kódex dallamait jegyző, egyenletesen dőlt, harmonikus írással, a pótlást jegyző kéz, az íráshoz viszonyítva merőlegesen írja neumáit. A formákat nem egy vonallal alkotja, hanem gyakran — különösen a pes képzésénél — két részből állítja össze. Ez a primitív, nehézkes hangjelzésmód arra enged következtetni, hogy a pótlást végző kéz járatlan a hangjegyek alkotásában, esetleg arra, hogy keze már egészen máshoz szokott. Talán csak kísérletet tett a késői notátor a kódex hangjelzésének utánzására, úgy próbálta másolni az előtte fekvő sanktgalleni notációt, hogy az ne különbözzék sokban mintájától.

³⁰ Chevalier, Ulysses, Repertorium hymnologicum. Löwen 1892—1897. No. 18.081. Analecta Bollandiana. Bruxelles 1895, XIV. köt. 516. l.

³¹ Dreves, Guido, Analecta hymnica medii aevi. Leipzig 1886—1922, 54. köt. 412. l.

Még három helyen van hasonló pótlás ugyanattól a kéztől: az 54. versó és 55. rectó alján »Missus est gabriel angelus« antifóna (Szent József II. vesperásának 2. antifónája), a 78. versó alján »Gloria laus et honor tibi sit« himnusz első három strófája, valamint a 99. rectón a »Da gaudiorum prima«. A négy említett rész közül az 54. versó és az 55. rectó antifónáját mutatjuk be a 12. és 13. ábrán.

A négy egyező hangjelzés közös jellemzője, hogy formái gömbölydedek; a szépen kerekített öblös podatusok és clivisek, általában az egyszerű jelek használata, a függélyes irány, a több részből való jelképzés, mind ismérvei közé tartoznak. Egyszerű jeleket használ, de ez az egyszerűség nem válik a dallamvezetés kárára, s ha szép gazdag a dallam, az egyszerű jelekkel azt éppolyan pontosan ki tudja fejezni, mintha sokrétű összetett neumákat alkalmazott volna. Ebből a szempontból az utolsó szó (ioseph) dallamát, jelkészletét érdemes szemügyre venni. Az első szótagon, öblös pes után következik a második szótagra énekelt díszes dallam: clivis, clivis prebipunctis, climacus, scandicus és két climacus.

A pótlások lokalizálásához két példát hívunk segítségül. — Egyik a már idézett gyulafehérvári Batthyány-könyvtár kézirata,³² amely a XII. század végéről származik. Egyetlen lap, töredék, s aljára éppúgy mint a mi himnuszunk, a XIII. század folyamán, hasonló hangjelzéssel, a »Salve virga florens« himnuszt jegyezték fel. Neumái nem olyan függőlegesek, mint a mi pótlásainké, de a jelek képzésében sok a rokon vonás, különösen az összetett pes és clivis esetében. Quilismája is hasonló. Notációjáról azt írja *Rajeczky* Benjámín, a Batthyány-Graduál facsimile-gyűjteményének végén levő töredékekre tett megjegyzésében, hogy »... hangjegyrésze sem német, hanem inkább délvidéki, ami külön érdekesség.« Mindkét hasonló dallamjegyzés: a Gráci Antifonárium és a batthyáneumi kézirat utólagos feljegyzései rokonát Közép-Itáliában, Arezzo vidékén találjuk. A középitáliai notációkra is a merőleges ábrázolás, s a gömbölyded formák jellemzőek.³³ A hangjelzés szép példái *Suñol* 39–40. tábláján, azok hasonlósága a tárgyalt notációval, megerősíti *Rajeczky* Benjámín korábbi véleményét.

A pótlólag feljegyzésre került részletek notációja tehát, a legelső (4. verso) pótlástól eltekintve, négy helyen egy kéz munkája, aki a délvidéki scriptóriumokra jellemző módon neumálta szövegeit; írásmódjának legtávolabbi száalai Közép-Itália felé mutatnak.

II.

Mint e dolgozat bevezetőjében említettük, a Gráci Antifonárium több dallamát későbbi kódexek segítségével sikerült megfejtenünk, modern ötvonalas rendszerre átültetnünk. Megszóltat a XII. sz. liturgikus zenevilágából néhány ének, néhány antifóna, melyeket magyar világi papok, magyar szentek, vagy Magyarországon tisztelt szentek ünnepén zengtek. Hasonlóan a kódex notációjához, amely a legnagyobb európai scriptórium hatása alatt néhány esetben szép variánsokat alkotott — dallamai sem önálló szerzemé-

³² A kérdéses részt *Domokos Pál Péter* 1938-ban készült kitűnő felvételéről tanulmányozhattuk. A töredék-kép az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában őrzött Batthyány-Graduál (csak fényképen a Graduál is) végéhez van csatolva.

³³ Szép példái *Suñol* i. m. Planches 39–40.

nyek, hanem a már ismerős gregorián korálist éneklő magyarországi papok énekei. Gregoriánhoz idomult érzékük az akkor még csak néhány magyarországi szent ünnepén is énekre készítette a buzgólkodókat, dallamokat alkottak úgy, hogy azok harmónikusán illeszkedjenek a többi ünnep és a többi hétköznapi gregorián antifónái, responzóriumi közé. Néhány variánsra már a notációval kapcsolatban utaltunk. Ott a neumaformák segítettek a variáns biztos felismeréséhez. Ezúttal sem lehet más módszerünk, mint hogy a vonalas rendszerben quadrátákkal (rombikával) fentmaradt dallamhoz — ahol azonos módon váltakoznak az egyszerű és összetett jelek — viszonyítjuk a szabad mezőben (in campo aperto) mozgó XII. századi formákat.

1. A »Quem queritis« dallama

Első kiemelkedő állomásunk a 83. versón levő »Quem queritis« liturgikus dráma. A liturgikus drámák sorában nem az első Magyarországon, egyúttal nem is egyedülálló. A XI. század végéről ismerünk egy vízkereszti játékot (háromkirály-játék) a győri Agenda Pontificalisból. A XII. századvégi Pray-kódexben a Quem queritis maradt fent dallam nélkül.³⁴

A Gráci Antifonárium »Osterfeier«-e több szempontból érdemel figyelmet, s ezek közül egyik legfontosabb: a dallama.

Röviden összefoglaljuk az »Osterfeier« kialakulását kódexünk koráig, a XII. századig. — A liturgikus dráma kezdetét a trópusok kialakulásától számítják. Itt tűnik fel először a párbeszédes forma, és ekkor hatol a népi képzeletnek megfelelő szabadabb gondolat a liturgikus keretek közé. Behatol ugyan a liturgiába, de nem válik liturgiai alkotássá, hanem a trienti zsinatig csak megtúrt része a liturgiának. A trienti zsinat megszüntette a trópusokat, ill. kitiltotta a templomból. A trópusoknak nem volt meghatározott formája, hanem csak azokra a hosszabb dallamokra készültek, amelyeket addig a kyriében vagy az introitusban egyetlen magánhangzóra énekeltek. A hosszú melizmatikus dallamok alá az énekesek aztán egészen szabad, a liturgikus gondolattól gyakran teljesen független szövegeket költöttek. Az ilyen interpoláció a mise bármelyik arra alkalmas énekét átszöhetette. Kezdetben a húsvéti »Quem queritis« sem más, mint a mise introitusának trópusa.³⁵ Első példája a X. század második feléből való 484. sz. sanktgalleni kódex 55. versóján maradt fenn. Már mint introitus-trópus párbeszédes formában szerepel, de jellege miatt nem maradhatott soká misei keretekben. A X. század végén — kialakulása után egy-két évtizeddel — különvállik. Emancipációja után »Visitatio sepulchri«-nak nevezik, s a helyét a matutinum III. responzóriuma előtt foglalja el. Első legkorábbi típusa — már az introitusban is így szerepel — három antifónából áll:

1. Quem queritis in sepulchro o christicolae
2. Jesum Nazarenum crucifixum o celicolae
3. Non est hic surrexit sicut praedixerat

³⁴ Az Egri Főegyházmegyei (volt lyceumi) Könyvtár egyik kódexében mindkét liturgikus dráma fennmaradt. A XV. századból származó kódex 4 vonalas rendszerben, dallamukkal együtt őrizte meg a játékokat, latin és német szöveggel. Provenienciája eldöntetlen. K. F. Kummer szerint (Erlauer Spiele, 1882) karintiai eredetű. Lásd Dömötör Tekla: Ludus in cunabilis Christi. Antiquitas Hungarica 1949. 1—2. sz.

³⁵ Schuler, Ernst August, Die Musik der Osterfeiern, Osterspiele und Passionen des Mittelalters. Kassel und Basel 1951, 10. 1. Kitérő bibliográfia az európaszerte előforduló középkori játékokról.

Új antifónával a XI. században bővül: »Surrexit enim« kezdetű antifónával, amit az egész processio énekelt. A XII. században húsvétvasárnap primájának trópusból — a három ősantifóna elé — ismét új antifóna került, a »Quis revolvit«. Ugyancsak a XII. században csatolják hozzá a nagyszombati vesperásból a »Venite et videte« kezdetű antifónát.

Eddig fejlődött az »Osterfeier« a XII. században, s a Gráci Antifonárium is ezt az állapotot tükrözi. 14. ábránkon bemutatjuk a Gráci Antifonárium »Quem queritis«-ét.

A Gráci Antifonáriumban levő »Quem queritis« a következő antifónákat tartalmazza:

1. Quem queritis in sepulchro o christicole
2. Ihesum nazarenum crucifixum o celicole
3. Non est hic surrexit sicut predixerat ite nunciate quia surrexit de sepulchro
4. Venite et videte locum ubi positus erat dominus alleluia alleluia
5. Surrexit enim sicut dixit dominus precedet vos in galileam alleluia ibi eum videbitis alleluia alleluia alleluia alleluia alleluia alleluia

A »Quem queritis« antifónákat — mint az ábrán is jól látható — a nagyszombati vesperás, a *Vespera autem sabbati* követi. Itt tér elősszes nyugati társaitól a mi »Osterfeier«-ünk: Magyarországon tehát nem a matutinum harmadik rezponzóriuma előtt, hanem a nagyszombati vesperás előtt került sor a dráma eléneklésére.³⁶

Figyelemreméltó körülmény, hogy a »Quem queritis« nálunk is szereplő formájában csak a XII. századra alakul ki, s a Dunántúl valamelyik településén már a XII. század derekán olyan népszerű, hogy fontosnak tartották feljegyezni dallamával együtt.

A dráma eredete és az a szabados világi szellem, ami ezzel együtt a liturgiába benyomul, összefüggésben lehet a magyar diákok külföldi, elsősorban párizsi egyetemlátogatásaival. A XII. században indulnak »tömegesen« magyar diákok Párizsba.³⁷ A XII. századi párizsi egyetem szabad levegője, humanista szelleme — amely sokkal közelebb állott a renaissancehoz, mint az azt követő századok — nem maradt hatás nélkül Párizsban tanuló magyar diákjainkra. Még leveleikben is erről számolnak be: Lukács, Jakab, Mihály, Adorján, párizsi magyar diákok.³⁸ Hazajövetelük után, itthon tovább terjedt ez a szellem, s a fogékony magyar talajban bizonyára eredményeket is hozott. A Gráci Antifonáriumba is beszívároghatott ez a levegő; megannyi változat, talán népies módosítás, mind a merev keretek szétrepesztését kívánják.

A liturgikus dráma rögzítése önmagában is jelentős tény, s jelentőségét csak növeli az, hogy nem pontos mása nyugati mintáinak. Szövege is eltér, dallama is változat. A dallamvizsgálat előtt áttekintjük, hogy Európa mely vidékén élt, a mi drámánkkal egyidőben, hasonló formában a »Quem queritis«.³⁹

A miseintroitusból kivált 3 ősantifóna nálunk is hiánytalanul megvan, mindössze a harmadik bővül. Az »Ite nunciate« antifóna a bővítmény, amely

³⁶ Bővebben ír erről Mezey László, a Filológiai Közlöny 1955. 1. sz.-ban.

³⁷ Hajnal István, Írástörténet az írásbeliség felujulása korából. Bp. 1921, 71. l.

³⁸ Gábel Asztrik, Magyar diákok és tanárok a középkori Párisban. Egyetemes Philológiai Közlöny 1938, 182. l.

³⁹ Összevetésünket Schuler — már idézett — műve alapján végezzük.

más európai kódexekben önállóan szerepel. A harmadik antifóna teljes szövege: »Non est hic surrexit sicut predixerat ite nunciate quia surrexit de sepulchro«. A bővítmény, vagyis a hozzáillesztett második antifóna ebben a formában seholsem szerepel, csak az engelbergi I. 5/9. sz. kódexben. A mi drámánkban befejezőként szolgáló »Surrexit enim sicut dixit« antifóna XI. századi bővítmény, használata kis területre korlátozódik: három sanktgallen-i (No. 374., 379., 387.) és egy silosi kódexben (London, British Museum Add. Mss. 30.850) maradt fenn a XI. századból, a XII. századból pedig csak egy sanktgallen-i (No. 388.) és egy bécsi kódex (Wien, Nationalbibliothek Cod. lat. 1890.) őrizte meg. Az antifóna St. Gallenből indul útnak, ugyanazon az úton juthatott el hozzánk, mint a kódex gyönyörű hangjelzése.

Dallamát két forrással volt alkalmunk egybevetni. Egyik Coussemaker⁴⁰ munkája, aki a párizsi Bibliothèque Impériale no. 904. XIII. század végéről való kódexből közli, a másik Schubiger megfejtése⁴¹ az engelbergi I. 5/9 és az einsiedelni 366. sz. kódex alapján. A liturgikus dráma dallama, Schubiger átírásában (a rendelkezésünkre állott dallamok közül ehhez hasonló leginkább neu-más feljegyzésünk) :

1. Quem que- ri- tis in sepulchro o chri- sti- co- le

2. Je- sum na- za- re- num cruci- fi- xum o ce- li- co- le

3. Non est hic sur- re- xit si- cut pré- di- xe- rat i- te nun- ti- a- te qui- a sur- re- xit...

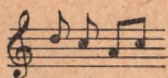
4. Ve- ni- te et vi- de- te lo- cum ubi po- si- tus e- rat do- mi- nus Al- le- hi- ia al- le- hi- ia

Schubiger dallama fölött a Gráci Antifonárium neumait közöltük. Rögtön az első antifónánál lényeges eltérést látunk. A neumas feljegyzés és Schubiger dallamaközött legfőbb eltérés, hogy notátorunk az egyszerű, syllabikus antifóna-stilushoz közelálló dallamot díszítő-neumákkal ékesítette. A »sepulchro« második tagján cephalicussal bővített quilisma, az »o« (chresticole) fölött pedig distropha és porrectus teszi gazdagabbá az eredeti dallamot. A XII. században és főként hazánkban tehát már elhomályosult az eredet, a trópusos eredet, s a játék, az ünnepélyes cselekmény, díszes dallamot kívánt.

⁴⁰ Coussemaker, E., *Drames liturgiques du Moyen Age*. Paris 1861, 250. l.

⁴¹ Schubiger, A., *Musikalische Spicilegien über das liturgische Drama ... und die Instrumentalmusik des Mittelalters*. V. Band. Berlin 1876, 35, 54—55. l.

Ezt a kívánságot rögzíthette notátorunk, s bővítette az első és második antifónát ugyanazokkal a neumákkal. A második antifónánál a quilisma (cephalicus nélkül) Nazarenum *re* tagja fölött van, a distropha és a porrectus ugyancsak az utolsó szót megelőző »o« hangon. (Zárlata mindkét esetben egyforma: la-do, la, so.) Az első komolyabb dallambeli eltérés a harmadik, »bővített« antifónánál van. »Surrexit« dallama különbözik: Schubiger clivisével, pes formájával, punctumával szemben, a Gráci Antifonárium virgával, punctummal és pessel oldja meg, valószínűleg ugyanazt a dallamot. Ezt a részletet így képeznők:

sur-re-xit

Két helyen van még eltérés a lejegyzések között. A Gráci Antifonárium notátora nunciate *a* hangzójára scandicust jelez a Schubigernél közölt punctum helyett, s az utolsó surrexit *re* tagjára porrectust, az engelbergi kódex podatusa helyett. A fentiek előrebocsátásával, így alakul a »Non est hic surrexit« antifóna magyarországi változata:

Non est hic surre-xit si - cut pre-di-xe-rat i - te nunti - a - te qua sur-re - xit de sepulchro.

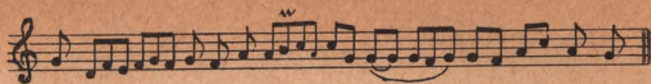
A negyedik, »Venite et videte« antifóna jelről-jelre, hangról-hangra egyezik. — A cselekménysorozatot lezáró »Surrexit enim sicut dixit« dallamát forrásaink nem közlik, s így összevetni sem volt alkalmunk.

A népszerű »Quem queritis«-dráma vizsgálata, az e téren elért legújabb eredmények, eddigi megállapításainkat csak megerősítik: egyrészt 1954-ig egész Európában sehol sem találtak olyan emléket, ahol nagyszombat délután, a vesperás előtt szerepelne — egyedül Magyarországon —, másrészt Magyarországon lejegyzett dallama valóban változat (legjellemzőbb eltérés az *o* [chisticole] feletti neuma-csoport). A két alapvető típussal: 1. a sankt-gallenivel és 2. a limoges-ival, teljesen seholsem egyezik.^{41a}

A klasszikus antifóna-stílus hanyatló korszakában (X—XI. sz.) a mise-introitusból kivált trópusos eredetű »Quem queritis« dallamot Magyarországon készült változata általánosságban követi. Változatról azonban mindenképpen beszélhetünk, s ha komoly dallambeli eltérésről nincs is szó, annál érdekesebb, hogy ez a változat ornamentális jellegű. Ha arra gondolunk, hogy népdalainkban milyen gyakori a díszítőelem, a kisebb távolságok közti intervallum átfutó hangokkal való kitöltése, vagy a záróhang, finális, alsó és felső váltóhanggal való előzetes megkerülése stb., akkor párhuzamot kell látnunk az első két antifóna — nyugati mintáitól eltérő — ornamentikája és a magyar népdal díszítő-kedve között.

Az első antifóna rekonstrukciója — Coussemaker és Schubiger közlései nyomán, a Gráci Antifonárium neumáival:

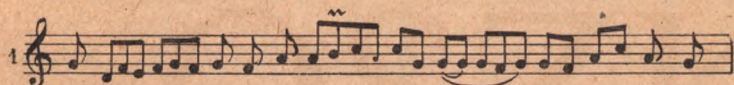
^{41a} A két típus dallamát W. L. Smoldon közli: Early Medieval Music up to 1300. London 1954, 177—189. I. (New Oxford History of Music. Vol. II.)

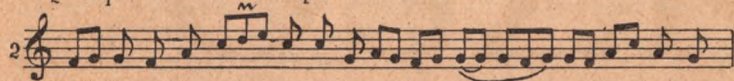
Quem que-ri-tis in se-pul-chro o chri-sti-co-le

A dallam nem sokban változott, hangközei általánosságban ugyanazok, de a díszítő neumák (quilisma, distropha), a liquescentia (cephalicus) használata egyéni színnel gazdagítja. — Vajjon egyéni színről van-e szó? a notátor egyéni kezdeményezéséről, vagy a kialakult gyakorlat rögzítéséről?

A VI. századig kialakult antifónatípusok⁴²s az ezek nyomán kivirágzott antifónaköltészet korai antifónáit kezdetben mindenki énekelte. Az általános használat befolyásolta, sőt determinálta ezt a kezdeti antifóna-stílust, s ezért nem is születhettek kezdetben különösen díszes dallamok. — Az officiumok antifónáinál sem juthatott kifejezésre pl. az egyéni előadásmód. Ha a »Quem queritis« előadásmódjára gondolunk, amelyben csoportok váltakozva énekeltek, vagy a »Surrexit enim« antifónára, amit az egész processio adott elő, akkor arra a meggyőződésre jutunk, hogy az a néhány — sokat kifejező — díszítő elem nem csak a notátor szerzeménye, hanem azé a kollektíváé, amely a liturgikus dráma előadásában résztvett, azoké a szerénysorsú dunántúli papoké, akik szoros kapcsolatban álltak az ország lakosságával. Befejezésül álljon itt a »Quem queritis« rekonstruált dallama, magyarországi változata :

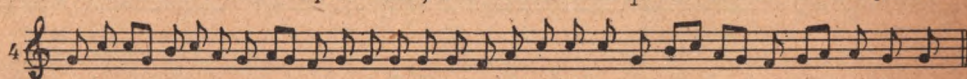
Quem que-ri-tis in se-pul-chro o chri-sti-co-le

Je-sum na-za-re-mu cru-ci-fi-xum O ce-li-co-le

Non est hic surrexit si-cut pre-di-xe-rat, I-te nunci-a-te quia sur-re-xit de se-pul-chro

Ve-mi-te et vi-de-te lo-cum u-bi po-si-tus e-rat do-mi-nus al-le-lu-ia al-le-lu-ia

A győri Agenda Pontificalis vízkereszti játéka, a Gráci Antifonárium és a Pray-kódex »Quem queritis«-e, valamint az ugyanebben a játéksorozatban szereplő magyar nyelvű Ómagyar Máriasíralom⁴³ következetes megnyilvánu-

⁴² Wagner Peter, Gregorianische Formenlehre. Leipzig 1921, 305—6. l.

⁴³ Játéksorozat alatt a húsvéti játékok népes családját értjük. A külföldön igen népszerű Marienklagék, az Osterspiele egyik bővítetté. A XII. századtól kezdve az eredeti latin Planctust (Geoffroi de Breteuil népszerű sequentiáját) szívesen fordítják nemzeti nyelvekre. Szabolcsi Bence az Argonauták 1937. évfolyamában ismerteti a magyar fordítást dallamával együtt, a latin eredeti mellett; Adler zenetörténetében pedig (Handbuch der Musikgeschichte Berlin 2. kiad. 1930 I. köt.) F. Ludwig tudósít a korai német fordításról.

lása annak a szellemnek, amely a XI. század végétől a XIII. századon át vallásos népmozgalmakban jut leginkább kifejezésre; a hivatalos egyház merev, dogmatikus felfogásával szemben sokkal szabadabb, emberibb vallásos érzésnek hangján.⁴⁴

2. Szent Adalbert antifónája

A 94. rectó utolsó soraiban jegyezték fel Szent Adalbert magyarországi térítő-püspök egyetlen antifónáját. A syllabikus dallamokhoz közelálló antifónát az esztergomi XIV. századi⁴⁵ — tanulmányunk elején idézett — antifonáriumban négyvonalas rendszerben találtuk meg, ami lehetővé tette modern hangjegyekre való átültetését. Ez a rövid magyarországi dallam — mint látni fogjuk — egyszerűségében igen közel áll a primitív népek dalaihoz.⁴⁶ Jelkészlete is egyszerű: alapjeleken kívül két clivis resupina, egy fordított quilisma s néhány cephalicus díszíti a szerény középkori dallamot. A XIV. századi esztergomi antifonárium Szent Adalbert officiumában, amelynek keretében találtunk ősi dallamunk késői rögzítésére, egyedülálló ez a pársoros antifóna. A gazdag dallamok között szerényen húzódik meg, s a XII. századból őrizi egyszerű kincsét.

Bemutatjuk modern öt vonalas rendszerben, nyolcad alaphangértékekre átültetve Szent Adalbert antifónáját. (A két sor közül fölül van az esztergomi dallam, alul a rekonstruált XII. századi; a felső sor fölött pedig a Gráci Antifonárium neuma-jelei, amelyeknek alapján életrehívtuk a XII. századi dallamot.)

m N 7 - 7 1 N 7 - 7 7 P - 7 1 1 - 1 7 7

XIV. sz. *Glo ri - a christo do - mi - no qui be - a - tum dal - ber - tum e - pis - co - pum*

XII. sz.

7 - 7 7 P 7 7 P 7 1 - - 7 7 7 1 - - 7 1 7 7 - 7

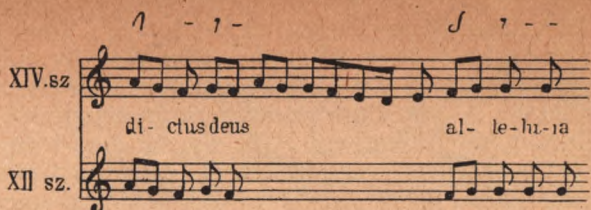
XIV. sz. *su - e pas - si - o - nis testem ie - ce - rat de cujus me - ri - tis ac ui - ra - cu - lis be ne -*

XII. sz.

⁴⁴ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. Bp. 1951, 37. l.

⁴⁵ Az Esztergomi Bibliotheca kétkötetes antifonáriumáról Radó Polikárp idézett jegyzéke tudósít. Magyar Zenei Szemle 1941. 99. l. 37. tétel.

⁴⁶ Lásd Bartha Dénes, A zenetörténet antológiája I. Bp. 1948. idevágó példáit: az 1. lap, 2. pont a—b dallamát.

A neumák és a XIV. századi dallam viszonyából világos, hogy a két dallam alig különbözik egymástól. Az eltérés kétágú: egyrészt egyszerűbb a XII. századi (a zárlatnál figyelhető meg különösen), másrészt finomabb: több helyen jelez liquescentiát cephalicussal, s a kezdő lépést quilismával fejezi ki. A dallam három hangból áll, eltekintve attól a két esettől, amikor a kvintig emelkedik: első esetben a szent nevénel, másodszor a meritis szónál. A mixolid dallam magja egy trichord: f-g-a, amely a g finális körül mozog. Hangkészletében híven követi a klasszikus antifóna-stílus tömegek által alkotott egyszerű dallamait,⁴⁷ de a régi eurázsiai kultúrák dallamvilágának is rokona. A pentachord terjedelmű pentaton melódiában az adalbertum negyedik hangjaként fellépő *h* súlytalan átmenőhang (pien).

3. Szent István király antifónái

A 114. rectó utolsó négy sora és a 114. versó 2/3 része őrizte meg Szent István király officiumában a legbecsesebb dallamokat, s a magyarországi latinnyelvű költészet legelső emlékeit.⁴⁸ Az officium teljes szövegét tanulmányunk első felében — a kódex leírásakor — ismertettük, hasonmását 15. és 16. ábránkon mutatjuk be.

Az officium énekeiből két antifónát emelünk ki, részben azért, mert a későbbi officiumok is átvették, — így modern hangjegyekre át lehetett írni, — részben azért, mert olyan népszerűek voltak, hogy magyar fordításban is hamarosan napvilágot láttak. Az egyik antifóna a 114. rectó alulról számított negyedik sorában kezdődik: »Ave beate stephane«, a másik a 114. versó első sorának végén: »Sanctissimus rex stephanus«. Mindkét antifónát Dankó Vetus hymnariuma a XV. századból idézi.⁴⁹ Az »Ave beate« népszerűségére jellemző, hogy a XIII–XIV. században készült officiumokon kívül Temesvári Pelbárt is felhasználja beszédgyűjteményében,⁵⁰ s a mohácsi vész idejéből való Érdy-kódexben is szerepel.⁵¹ (Az Érdy-kódexben magyarul.) A »Sanctissimus rex stephanus« magyar fordítása a Keszthelyi-kódexből közismert. Mindkét antifóna különös jelentőséget nyer abban a XIII. század végén készült verses históriában, amelyet Ladomér érsek utasítására készített Miklós ágostonrendi

⁴⁷ Lásd Wagner Peter, i. m. 306. l. példáját. A legősibb antifóna-típust mutatja be, a Luccai Antifonárium 87. oldaláról.

⁴⁸ Verstanai vonatkozásait egy korábbi tanulmányomban már feldolgoztam. (»A magyarországi latinnyelvű költészet ismeretlen emlékei a XI. századból.«)

⁴⁹ Dankó József, Vetus hymnarium eccl. Hungariae. Bp. 1893, 194. l.

⁵⁰ Temesvári Pelbárt, Sermones de Sanctis I/II 6. l.

⁵¹ Nyelvelméltár V. 236. l. 29. sor.

⁵² Nyelvelméltár XIII. 323. l.

perjel.⁵³ A XIII. század végén készült verses história gördülékeny soraiból (trochaikus tetrameter) érdekesen válik el a két régi ének, különösen az »Ave beate«. Verstanilag is külön test, de dallamtani vonatkozása, vizsgálata méginkább elkülöníti. A két antifóna modern hangjegyekre való átírását ugyancsak az Esztergomi Bibliotheca XIV. századi kétkötetes antifonáriuma második kötetének segítségével végezhattük el, ahonnan Szent Adalbert antifónáját is rekonstruáltuk. Szent Adalbert antifónájához hasonlóan különül el Szent István két régi antifónája is az officium többi énekétől. Ezen a helyen nincs módunkban a hosszú officium minden egyes énekét egybevetni (e tanulságosnak ígérkező összehasonlítást talán egy későbbi tanulmányban végezhetjük el); csak a XII. vagy a XI. század óta élt dallamok közlésére szorítkozunk.

Bemutatjuk az »Ave beate stephane« dallamát. Legfelül a Gráci Antifonarium neumái vannak, alatta a XIV. századi dallam, s az alsó sorban a két felső egybevetése eredményeként az újjáélesztett XII. századi antifóna. (Lásd a 43—44. lapon.)

Feltűnő, hogy a csaknem 200 év különbséggel rögzített két dallam között milyen kevés az eltérés. Lényeges dallamtani különbség tehát nincs, mégis néhány esetben eltér a két dallam. Legfontosabb eltérés éppen a dallamjegyzésben van. Míg a XIV. századi dallamból hiányzik minden díszítés, addig a XII. századiban gyakori a quilisma, a distropha, az episema. Ugyanaz a díszítőkedv jut itt is kifejezésre, mint a »Quem queritis«-nél. — Az antifóna felépítésében hármasság tagoltság ismerhető fel: a hipomixolid dallam *g* finálisa körül hullámszik a dallam első és befejező része (1—4. sor, 8—12. sor). A középső részt az 5—6—7. sor alkotná, a kétízben is szereplő *d* félzárlattal. Eszerint ha *A*-val jelöljük az első és befejező részt, *B*-vel a középrészt, akkor ABA formát nyerünk. Ezt a formalizmushoz közelálló beosztást csak az eddigi szövegközlések indokolják, amelyek 12 soros formában közlik az »Ave beate stephane« antifónát, mint a rímes officium, verses história részét. Dallama azonban kétségtelenné teszi, hogy két-két sor tartozik össze, s az eddig középrésszé (B) kezelhetett 5—6—7. sort is összefűzi dallama, 5—6, 7—8. sorrá. Még egy megfigyelés: sem negyedhangot, sem episemát nem jelölt a notátor az eddigi *d*-s sorvégeken. Ez azt jelenti, hogy itt megállás vagy lassítás sem volt, hanem megállás nélkül tovább kellett énekelni, ez alkalommal is a finális *g*-ig. Az utóbbi eljárást igazolja az is, hogy az episemák (episemás neumák) minden második sor zárlatában helyezkednek el rendszerint. A szabad mezőnyben (in campo aperto) való neumaírás korában a dallam nyújtását kétféleképpen fejezték ki: vagy a jeleket többször kiírták (pl. két virga — distropha, három — tristropha), vagy episemás formákat használtak. — Tudjuk, hogy az antifónastílusok sorában fontos szerepet játszottak azok a csaknem torz antifónák, amelyeknek egyetlen szabálya a sorvégi véghangokra való visszatérés volt (a továbbiakban még foglalkozunk antifónánk stílusbesorolásával).⁵⁴ Az »Ave beate« antifónánál is ez állhat fenn. Nyújtás a finális felé való közeledést jelent. A több esetben szereplő, verssorok végével is egyező *g* finális (— az 1—4. és 8—12. soroknál minden esetben megjelenő *g* —) mellett sorösszevonást éppen az eddig középrésszé szereplő 5. és 7. sorok követelnek. Hatosoros formában (az eddigi tizenkettest összevonva) tehát így alakulnak a sorok (lásd a 45. lapon közölt dallamot).

⁵³ A verses história politikai háttéréről lásd: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Bp. 1951, 35. l.

⁵⁴ Wagner, Peter, Gregorianische Formenlehre. Leipzig. 1921, 317. l.

1 1 = *f* *f* *f* - *f* 1

1 Ave be-a-te ^(rex) ste-pha-ne

f - 1 = - 1 - *f* 1

2 in-cli-ta spes ger-tis tu-e

f *f* - *f* - 1 - 1 1 -

3 A-ve do-ctor et a-po-sto-le

1 - - 1 - *f* 1

4 cre-du-li-ta-tis no-stre

f *f* *f* 1 *f* - - 1 - *f* 1

5 A-ve spe-cu-lum sancti-ta-tis

1 1 1 1 -

6 et nu-sti-ci-a

Sorösszevonás után az »Ave beate stephane« antifóna pontosan besorolható a Peter Wagner által ismertetett kategóriába. Ez a kategória összefügg a IX. századtól fokozatosan érvényre jutó új antifóna-stílussal. Az új, nagyobb antifónák az új officiumok kialakulásakor új formában készültek. Változás

7 per te .chri-sto cre-di-di-mus

8 per te in chri-sto sal-ve-mur

9 o-ra pro po-pu-lo

10 in-ter-ve-ni pro cle-ro

11 ut nul-lus de tu-is

12 pre-da fi-at ho-stis

a X. századi »Szent Háromság Története« officiumnál figyelhető meg legelőszőr, s a XIII. századig fokozatosan erősödik az egyre-másra feltűnő ritmikus officiumokkal. E stílus legfőbb jellemvonása a nagy terjedelem. A hosszú szövegek az eddig leghosszabb cantica-antifónák méretein is túltesznek.

Ave beate stephane...

1 1- 1 1 - 1 1 - 1- - 1 - 1
 A-ve be-a-te ste-pha-ne, in-cli-ta spes gen-tis tu-e
 1 1 - 1- - 1 - 1 - - 1 - 1
 A-ve do-ctor et a-po-sto-le cre-du-li-ta-tis no-stre
 1 1 1 - - 1 - 1 1 - 1 1 -
 A-ve spe-cu-lum san-cti-ta-tis et iu-sti-ci-e:
 - - 1 - 1 1 - - 1 - 1 - 1 -
 per te chris-to cre-di-di-mus per te in chris-to sal-ve mur
 1 - - 1 1 - - 1 - 1 1 1- 1 - -
 o-ra pro po-pu-lo in-ter-ve-ni pro cle-ro
 - 1 - - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 -
 ut nul-lus de-tu-is pre-da-fi-at ho-stis

Tárgyukat a szentek élettörténetéből merítik s azokat dolgozzák fel. Melódia-képzésük is más, mint a korábbi antifónaké. A klasszikus antifónák nyugodt, szenvtelen irányával szemben az új stílus dallamképzése kifejezőbb. Olyan hangcsoportokat alkot, amelyek a szöveget karakterisztikusan tükrözik, s éppen ezért más szövegre nem is voltak ráhúzhatók:». . . die erwähnte Antifone nicht auf einen anderen Text singen lassen, als zu dem sie komponiert wurde.«⁵⁵ Dallamaiknak külsőleg is legszembevetőbb sajátja, hogy a záróhang, mint ismételt visszaterő nyugvópont jut kifejezésre. Ebben a korszakban különösen jelentősek Hermannus Contractus alkotásai.⁵⁶

A fenti sajtóságek sajátjai a magyarországi »Ave beate« antifónának is. Dallama vizsgálatánál fontos szempont a speciális rendeltetés, az, hogy más szövegre nem énekelhető, csak amelyekre készült. A magyarvonatkozású szöveg, Magyarország első királyának tisztelete, dallamalkotásra készítette

⁵⁵ *Wagner*, P.: i. m. 317. 1.

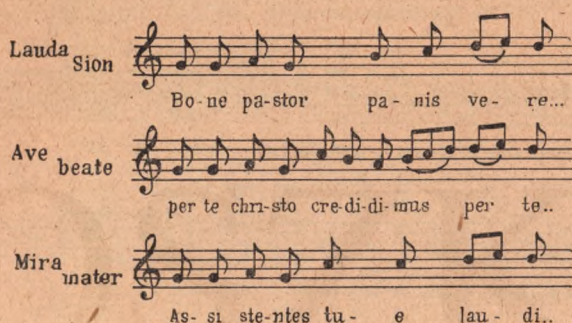
⁵⁶ Lásd pl. Hermannus Contractus Szent Afra officium vesperásának Magnificat antifónáját.

középkori énekeseinket. Dallamot készítettek, de mert mindennapi használatukban az egyetemes gregorián dominált, nem is készíthettek mást, csak amely ezt a szellemet tükrözte.

Dallamunk kompiáció, csakhogy az univerzális dallamvilág mellett talán már ott szerepel a magyar népzene is, mint ahogyan Adalbert antifónájában is megszólalt az eurázsiai dallamvilág. Milyen dallamok gyakorolhattak hatást szerzőinkre?

»A Pray-kódex zenei paleográfiája« c. tanulmányomban⁵⁷ már bemutattam két motívumot az antifónából, kapcsolatba hozván azt a Pray-kódex »Mira mater« sequentiájával. Rajeczky Benjámín⁵⁸ átírását és megállapítását — amely szerint a »Mira mater« sequentia dallamának forrása a Lauda Sion — kiterjesztjük az »Ave beate stephane« antifónára is. A két ének keletkezése között 100 év telhetett el, mégis hasonló motívumokkal találkozunk.

A kizárólag motívikus egyezések így kapcsolódnak:

A sequentiák és az »Ave beate stephane« utolsó sorában hasonló skálamenet vezet a zárlat felé:

⁵⁷ Zenetudományi Tanulmányok. II. Bp. 1954, 524—525. 1.

⁵⁸ Rajeczky Benjámín, A Pray-kódex két Mária-himnusza. Magyar Kórus 1941, 840—843. 1.

Egyezik továbbá több sorvégi általános kadencia is :

Landa Sion
con - su - mi - tur

Ave beate
ta - tis no - stre spe - cu - lum san - cti ta - tis

Mira mater
ex - ti - ti - sti ne pec - ca - ti

Mindhárom egyezés elég erős szálakkal fűzi dallamunkat ahhoz a dallamtípus-hoz, melyet a *Lauda Sion* képvisel. Miután a *Lauda Sion* ebben a formájában csak XIII. századi alkotás, szálaink eredetéhez, a »*Laudes crucis attollamus*« dallamához vezetnek. Ez a típus olyan népszerű volt, hogy az idegenből ide-származott egyháziak kezdeményezésére gazdag magyarországi változatokat sugalmazott. Ugyanerre a dallamra, ebben a szellemben, de már a francia eredetinek germán dialektushoz közelebbálló változatában született Szent Lászlóról is *sequentia*. A Bakócz-Graduáléban (II, 195^v. XV. század vége) fennmaradt Szent László *sequentia* néhány sorát Szigeti Kilián átírásában ismerjük.⁵⁹

Az »*Ave beate stephane*« hangneme — ha a modális hangnemek mércé-jével akarnók mérni — hipomixolid lenne frig zárlattal. A dallam háromnegyed részét egy kvint ambitus foglalja magában, míg az utolsó negyed a finális alatti és fölötti térben oszlik meg: a hangok $4/5$ -e a *g* alá kanyarodik és csak $1/5$ -e a *d* fölé. Antifónánk keletkezési korában még számos olyan antifóna van, amely egy hangnem jellegét viseli magán, de záradéka más hangnembe tér.⁶⁰ A nyolc modulusnak nem volt még olyan átfogó és rendszerező szerepe, mint a későbbi, vonalrendszerbe szorított énekeknel.

A »*Laudes crucis attollamus*« típus mellett feltételezhetünk egy másik be-folyást is. A most következő vizsgálatban megállapítást nem kívánok tenni, de néhány érdekes dallam-egyezésre fel kell hívnom a figyelmet.

Az »*Ave beate stephane*« antifóna és a regös-dallamok között találtunk néhány közös motívumot. Sajnos, a regös-ének két fő dallamfrázisa⁶¹ — tisz-tán — seholsem fordul elő.

Első indítékot a regös-énekekkel való összehasonlításra a kódexben elő-forduló tollrajzok adtak. A Szent István protomártír officiuma körül levő rajzok, az agancsos szarvast üldöző szekercés király-alakkal (talán éppen Szent Istvánt akarta ábrázolni), valamint az állatképekkel, a regölő alakosko-dókat idézték emlékezetünkbe, akik különféle állatbőrökbe bujva járták a fal

⁵⁹ Szigeti Kilián, *Jubilate!* Bp. 1948, 167. l.

⁶⁰ A hangnemtől eltérő záradékokra Szigeti Kilián idézett művében több példát sorol fel (40. l.).

⁶¹ *Kerényi György* ír erről részletesen a Kodály Emlékkönyvben. Zenetudományi Tanulmányok I. Bp. 1953. 241—254. l.

vakat, Szent István protomártír (Karácsonykor) ünnepén. A típusok nagy százalékában azzal kezdték éneküket, hogy: megjöttek Szent István király szolgái. A hagyomány szerint az augsburgi menekültek utódjainak tartották magukat, akiket Szent István üldözött.⁶² A karácsonyi ünnepek körül feljegyzett tollrajzok egy cselekménysorozat részei: az első ábra a 27. verso alján, különösen magasnyergű paripa eleresztett kantárral. A mezőny jobb sarkában egy nehezen meghatározható alak, vagy egy csillag (?) azt a hatást kelti, mintha lefelé szállna; a második ábra a 28. rectó alján egy díszes agancsú szarvast ábrázol, melyet feje fölé emelt szekercével egy királyalak üldöz. A kódex írásával egykorú tollrajzok a regös-ének dozmái (Vas m.) változatát idézik elénk:

Noha kimennél, uram, Szent István király
Vadászni, madarászni
De ha nem találnál sem vadat, sem madarat,
Hanem csak találnál csodafiúszarvast,
Hej, regülejtem, regülejtem!⁶³

Sebestyén Gyula szerint: »Annak, hogy a magyarok az üldöző vadászt Szent István királynak nevezik, történeti oka van. A Zalában és Zala-Somogy határán lejegyzett 40—47. sz. változatok szerint az üldözött regösök magukat Szent István szolgáinak vallják. Mivel pedig Szent István király tényleg üldözte a regösök vele egykorú őseit, az említett vallomás után a szarvas jellemében szereplő regösök üldözőiket nagyon könnyen azonosíthatták a szigorú királlyal.«⁶⁴

Ez az összefüggés késztetett arra, hogy Szent István király officiumának Magnificat-antifónájában regös-ének motívumokat keressek. Előre kell bocsátanunk, hogy az énekek között szerkezeti kapocs nincs, nem is lehet, s összevetéseink alapját csak a motívikus egyezések képezik.

Ha ebből a szempontból figyelmesen megvizsgáljuk az »Ave beate« antifónát, több egyező motívumot találhatunk a Magyar Népzene Tára II. kötetének dallamközléseivel:

1. MNT II. 793 (855. 1.) 1. még 795 (859. 1.)
2. MNT II. 793 (856. 1.) 7. sor, 1. még 795 (859. 1.) 1. és 3. sor
3. MNT II. 793 (856. 1.) 8. sor, 1. még 820 (901. 1.) 4. sor
4. MNT II. 820 (901. 1.) 5. sor
5. MNT II. 821 (901. 1.) lásd a négy hangból álló skálameneteket
6. felfelé haladó kvintek, a regölés legfőbb jellemzői (Göcsejben, s az ezzel összefüggő zala-vasmegyei vidéken a refrénben és a kezdő ütempárookban fordul elő).

Lehet, hogy mindezek a hasonlóságok csak véletlenek, mégis kötelességünknek tartottuk elsorolni.

A magyarvonatkozású officium másik, egyben második antifónája a »Sanctissimus rex stephanus«. Hasonlóan rekonstruáltuk az előbbiekhöz,

⁶² Sebestyén Gyula, Regös-énekek. Bp. 1902, 18. l. (Magyar Népköltési Gyűjtemény V. köt.)

⁶³ Sebestyén Gyula közli a dozmái változatot. MNGy. IV. köt., 42—48. l.

⁶⁴ Sebestyén Gyula: i. m. 46. l.

L dei ad lea se ipsum domino posita in mola bat leip ad laudes
 audemus xpm maritū regē ac dominum qui post innumero agonum
 certamina triumphū suo famulo concessit georgio ac viaz Oglese & benedic
 te mar tyr ge orgi sicut te dominus coronauit in celum sic intercede
 p nobis aev ia Almus xpi georgius exoret ipsum p nobis omnib; ut agminib;
 iungamur celestibus ac Benedicamus trinum & unum deum qui beato georgio
 contulit incertamine triumphū aev ia Vemento mī scē georgi xpnis & pro
 cunctis tibi commissis dñm deprecare aev ia leug hic est vir qui nō est dere
 lictus a domino in die certaminis quia fideliter iucit in mandatis domini id
 que eius intercessione sustulit adipisci gaudia celi aev ia **B** Scti Vespas
Laudem xpm Beatū Cratidi xpi Adān cū ad te leuauit Vespandis & Cum
 duce reuē scē georgius maritū xpi p ciosus ad collationē sequetur
 post eum copiosa plebūm & acceperit ab ipso splendorē scām benedictionē
 & illo xpi ad lea accepit premium suū & ipse intercedere dignetur
 p peccatis nrīs aev ia **V** Sctō alberto Gloria xpo domino qui beatus
 adalbertum episcopū sue passionis testem fecerat decus meritis ad mira
 culis benedictus deus aev ia philipi & iacobi Tristitia uestra laudes
 p **I**nsertus **A** Sabunt iusti in magna constancia aduersus oēs qui

ugyanabból az esztergomi kódexből, amelyből az Adalbert és az »Ave beate« antifónát. Modern hangjegyekre írtuk át, a gregorián szabad ritmusnak megfelelő 2/8 és 3/8-os értékekben :

Sanctissimus rex stephanus

San-ctis-si-mus rex ste-pha-nus un-ga-ro-rum
a-po-sto-lus si-gnis et vir-tu-ti-bus cot-ti-
di-e de-cla-ra-tur ce-li-tus quem suppli-ces
de-po-sci-mus ut nos mu-ni-at a-ma-lis
o-mni-bus

Variánsok:

① ②

Ez rövidebb antifóna dallama sokban rokon az előbbivel, érdekes módon egyik motívuma (... signis et virtutibus...) még közelebb áll a Magyar Népzene Tára II. 793. sz. gelsei dallamához, mint a korábban bemutatott »Ave beate stephane«.

*

Kiemeltünk a Gráci Antifonáriumból néhány részletet. Ebben a bemutató előtanulmányban nem számolhattunk be mindenről. Célunk csak az lehetett, hogy a magyar középkor legbecsesebb zenei emlékéiről a legszükségesebbeket elmondjuk, s további kutatásra ösztönözzük műtörténészeinket, dráma- és irodalomtörténészeinket.

Zoltán Falvy:

DAS GRAZER ANTIPHONARIUM

(*Ein Denkmal der ungarischen Musikgeschichte aus dem XII. Jahrhundert*)

I. 1. Im ersten Punkt stellt der Verfasser fest, dass der Kodex Nr. 211. der Bibliothek der Grazer Universität eines der frühesten — bisher noch nicht zur Kenntnis genommenen — Denkmäler der ungarischen Musikgeschichte ist. Dieser, in der zweiten Hälfte des XII. Jahrhunderts entstandene Kodex ist das erste Antiphonarium, welches vom Anfang bis zum Ende »in campo aperto« mit Sankt-Gallener Neumen notiert ist, und welches in Ungarn hergestellt wurde. Der beredsamste Beweis seines ungarischen Ursprungs ist das über König Stephan den Ersten verfertigte umfangreiche Officium. (König Stephan I., staatsgründender König Ungarns und Begründer des Christentums daselbst, herrschte 1001—1038. Seine Kanonisation erfolgte im Jahre 1083.)

Konstruktion und Einteilung des Antiphonariums verfolgen getreulich die Einteilung der zeitgenössischen Antiphonarien. Es sind darin sowohl das Sanktorale als auch das Temporale aufzufinden. Diese zwei Teile folgen jedoch nicht einer auf den anderen, sondern sie vermischen sich. Die Komposition des Antiphonariums ist auf das Kirchenjahr gegründet, das ist von den ersten Sonntagen des Advents bis zu den 20-ten Sonntagen der Pfingsten.

2. Der zweite Punkt behandelt die Konstruktion und die Einteilung des Kodex.

3. Der dritte Punkt ist betitelt: »Die Neumatologie des Grazer Antiphonariums«. Es werden darin die Formen der einzelnen Neumen besprochen und die in der »Introduction à la paléographie musicale grégorienne« betitelten Werk Suñols, auf Seite 299 mitgeteilten Sankt-Gallener Neumen und die entsprechenden Notationen des Grazer Antiphonariums in vergleichenden Tabellen nebeneinander gestellt. Als Resultat der Vergleichung wird festgestellt, dass die Neumen des Grazer Antiphonariums solche Exemplare der Notation von Sankt Gallen sind, welche es mit den schönsten Scriptorien Europas aufnehmen können.

4. Der vierte Punkt schreitet den Corpus Libri vom Anfang bis ans Ende entlang. Er veranschaulicht mit Hilfe von Facsimiles einige Einzelheiten. Neben dem Hinweis auf den reichen Bestand von Notationen wird versucht, mit musikalischen Illustrationen den Satz zu rechtfertigen, dass der Kodex nicht für Mönche, sondern für Weltgeistliche hergestellt wurde. Zu diesem Zweck wird die Antiphon »Alma redemptoris« aus dem XII. Jahrhundert des Grazer Antiphonariums mit je einer Antiphon »Alma redemptoris« des Benediktinischen, des Zisterziensischen und des Vatikanischen Verlags verglichen. Das Resultat: die ungarische Melodie aus dem XII. Jahrhundert weicht von allen Dreien ab.

5. In Punkt fünf wird die Notation ausserhalb des Corpus Libri analysiert. Es wird festgestellt, dass Ergänzungen (in den meisten Fällen Hymnen) erst nach dem XIII. Jahrhundert in den Kodex eingefügt wurden und diese — mit der einzigen Ausnahme der Ergänzung des Verso 4 — alle auf südländische Scriptorien hinweisen.

II. In dem zweiten Teil wird die Übertragung einiger Melodien mitgeteilt. Die eigentümlichen, in Ungarn kopierten Melodien folgen zwar den universellen gregorianischen Melodien, doch weisen sie in den Einzelheiten auch Abweichungen auf.

1. Erstrangig und von besonderer Bedeutung sind diesbezüglich die Anordnung und die Melodie des liturgischen Dramas »Quem queritis«. Die Anordnung aus dem Grunde, weil das Drama in Ungarn nicht zu dem, in Europa wiederholt vorkommenden Zeitpunkt, nämlich vor dem Responsorium des Matutinums III. am Ostersonntag zum Vortrag kam, sondern an der Vespera des Karsamstags vor der »Vespere autem sabbati«. — Die Melodie ist aus dem Grunde von besonderer Bedeutung, weil sie kein vollkommenes Ebenbild ihrer westlichen Modelle ist. Bei der Vergleichung mit den Beispielen von Coussemaker und Schubiger ergab sich, dass in erster Linie die Melodie von zwei Antiphonen sich veränderte u. zw. die des »Quem queritis« und des »Jesum nazarenum«. Die Variation hat vorwiegend dekorativen Charakter (die ungarische Melodie wurde mit Quilisma, Distropha und Cephalicus erweitert).

2. In dem zweiten Punkt wird die Antiphone des ungarländischen Missionar-bischofs Adalbert des Heiligen mitgeteilt. Die Melodie wird mit Zuhilfenahme einer Melodie rekonstruiert, welche uns in einem System von vier Zeilen aus dem XIV. Jahrhundert erhalten ist.

3. Im letzten Punkt werden uns zwei Antiphonen des zu Ehren Stephans des Heiligen, des staatsgründenden Königs von Ungarn errichteten Officiums mitgeteilt. Beide waren bisher bloss aus späteren Kodices bekannt. Auch diese frühesten — aus dem XII. Jahrhundert stammenden — mit »Ave beate stephane« und »Sanctissimus rex stephanus« beginnenden Antiphonen werden mit Zuhilfenahme der erwähnten Vierliniennotation aus dem XIV. Jahrhundert rekonstruiert.

Zoltán Falvy:

THE ANTIPHONARY OF GRAZ

(A Relic of Hungarian Music from the 12th Century)

1. In the first point the author states that No. 211 Codex of the University of Graz contains one of the earliest and until now unknown relic of Hungarian music history. This codex, written in the second half of the 12th century, is the first antiphonary which is recorded from beginning to end in St. Gallen notation *in campo aperto*, and which was written in Hungary. The most eloquent proof of its Hungarian origin lies in the extensive office for St. Stephan. (King Stephan, 1001—1038, the founder of the Hungarian state and of Christianity in Hungary. He was canonized in 1083.)

The structure and arrangement of the antiphonary follows closely the arrangement of contemporary antiphonaries. Both the *sanctorale* and *temporale*, the holy and the secular parts, can be found in it; but these two parts are not subsequent but intermixed. The composition of the antiphonary is based on the ecclesiastical year, that is, from the first Sunday of Advent until the twentieth Sunday after Pentecost.

2. In the second point the arrangement of the codex is discussed.

3. The title of the third point is »The System of Neumes in the Antiphonary of Graz«. In this the forms of various neumes are presented, and the corresponding notations of the Graz antiphonary are compared in tables with the St. Gallen neumes published in Suñol's »Introduction à la paléographie musicale Grégorienne«, p. 299. The results of the comparison indicate that the neumes in the Graz antiphonary are instances of the St. Gallen notation that rival the finest examples of European scripts.

4. The fourth point follows through the main body of the codex from beginning to end. With the help of facsimiles some excerpts are presented. Besides pointing to the richness of the notations, an attempt is made to prove by means of musical illustrations that the codex was written not for monks but for secular priests. For this purpose the 12th century antiphone »Alma redemptoris« of the Graz antiphonary is compared with the antiphones »Alma redemptoris« that appeared in Benedictine, Cistercian and Vatican publications. The result is that the 13th century Hungarian melody is different from each of these three.

5. In the fifth point the notation outside of the main body of the book is analyzed. It is that the supplements (in most cases hymns) were appended to the codex only after the 13th century, and all, with the single exception of Verso 4, supplement, point to southern scripts.

II. In the second part the solutions of some of the melodies are given. Although the peculiar melodies copied in Hungary follow the universal Gregorian melodies, there are some differences in detail.

1. Of foremost and exceptional importance are in this respect the arrangement and melody of the liturgic drama «Quem queritis». The arrangement is of interest because in Hungary this drama was presented not on the occasions when these presentations usually recurred in Europe, namely before the responsory of the third matin on Easter Sunday, but on the occasion of Good Saturday vespers before the «Vespere autem sabbati». The melody is of interest because it is not a complete copy of its western models. From comparisons with the examples given by Coussemaker and Schubiger, it appears that the first lines of the melodies of the two antiphones have changed, i. e. that of the «Quem queritis» and of «Jesum nazarenum». The variation is of a predominantly decorative character (the Hungarian melody being enlarged upon with the addition of quilisma, distropha and cephalicus).

2. In the second point the antiphone of Bishop St. Adalbert, a converter in Hungary, is presented. The melody is reconstructed with the help of a melody that was left to us written down in a four-line system in the 14th century.

3. In the last point two antiphones of the office in honour of St. Stephan, first king and founder of the Hungarian state, are presented. Both of these were known only from later codices. These earliest antiphones from the 12th century, beginning «Ave beate Stephane» and «Sanctissimus rex Stephanus», were reconstructed with the help of the above-mentioned melody, recorded in the four-line system.

Felelős kiadó: Falvy Zoltán

38240/56 — Akadémiai Nyomda, V., Gerlóczy u. 2. — Felelős vezető: Puskás Ferenc